प्रवेश सं० २८७०५ विषय: वेद क्रम सं०

नाम आश्वलायनसूत्रवृत्तिः ग्रन्थकार नारायण:

पत्र सं० १-२७.२९-३८.४०-६३.

श्लोक सं० ६५-७८. अक्षर सं० (पंक्ती) ४३ पंक्ति सं० (पार्श्वे) १२

आकार १० X ४.५ लिपि: दे० ना० आधार:

वि० विवरणम् अपूर्ण

C01907

ग. ३/११३१ (क)

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१९५९—५०,०००

कल्पसूत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]

[illegible] व इ[illegible] मनद्दोप: उक्ता: स्वरा: अष्टौ नेरा इत्यत्यासां गणोन्यपद्मपत्ता ह्रस्वदीर्घः पुल्लिङ्गनवति
[illegible] वेदर्थे नदेता त्यस्मिन्नत्र त्य वमं ततोऽन्यष्टा वह्नरा रि: तानि ह्रिरूक्ता प्रणवः कत्र व्यपत्य [illegible]
[illegible] रा शब्दः पत्तं व्यावर्त्तयति तेनाभ्यासः कृते व्य इति श्रः तावति छेदः शब्दस्य विधेयत्वं समस्यमाने
नाभ्यासउक्तः तस्य विधेयत्वं न सत्त वति माप्रापि चाभ्यारूढ पात्तु हः वेणुम्रतो नुवादे तवा त्राव गतानन्धकः
शब्दः नाम्रमनुवदत्यशास्त्र नतु इत्वा तित नात्रप उगात: छेदः शब्दः पारुछे पशब्दश्च ब्राह्मणग्रामेवत्सयुक्ताविति
[illegible] पाश्वरा पत्वे। तीया अन्यन द्वेन सहत्रीतिसूक्तान्यत्र। एवो छेदः पत्रविपयत्रिष्टुप् गात्या हीनां
तुष्य ह्रा नो पच्छः ग्रासनं विहितं तत्र पारुछेपी नाम वर्त्तवति एकनपादेनाग्रेन सा वतता हा त्यं त्रणुत्य पुनर्द्वाभ्यां
मवसा न्हा त्यां मवप्रणुया ग्र्यत्रत्रत्र ग्रसह णो पारुछेपीनां सप्तमपदा नामेना यविधिः स्यादित्यवमं पोएतद्
[illegible] पास्त्र सएक नापि वद्माय ततो दा त्यं प्रणुत्य पुनश्च द्वाभ्याम वसा यद्वाभ्यामेव प्रणवः संभवति। ता
सपारुछेपी[illegible] पातेवि [illegible] नति। पञ्च पच्छः पारुछेप्य इति सा दत्रिका यविधिरिति दर्शयति तेनेन्द्राय हि घोन सुर
रत्यनु[illegible] असित्र पदत्वान्नेभवति। निवाः पानि छेव त्वस्य स्तोत्रे यदिरेव तं साम स्यादित्य पि। छेदो गणस्य [illegible]

[illegible]

त्वान्नित्यवचनं। एकाविंशत्यादिष्वपि त्रिसंख्याभिधानं विरोधा एकाग्रहणं मंत्रपादग्रहणं ॥ त्यवमादीनामितरथा
स्त्रोक्तानां परिभाषाणां विलेखस्य वृत्तेः तस्य वितुर्वैरणपमित्यनयोरभिरत्नवप्राप्तयोरव्यसतिपुनर्वचने
नत्वएव वर्षः प्रतिपदनुवरोस्यातां तत्रानित्यमेषां कृद्भिरत्यस्ता प्रतिस्यादन्यथा वा स्यात् अतस्तल्लि
न्त्यर्थं पुनर्वचनं। इदं वेकाग्रहणस्य पूर्ववचनस्य वप्र .. योजनं एतास्तित्त्र एव वेः प्रतिपत्स्यादुपरितनाश्वति
स्वएवानु .. स्यादित्येवमर्थं इतरथा विश्वादेनस्यनेनुरत्यस्याश्चनेकाहिकस्यां दुद्रारानस्यादिति .. पुदु।
त्रीणिस्त्रनिन्नवाति देशान्त्रामानां सूक्तानामु .. तममुषासानकेत्यतत्सूक्तमुडुत्यतत्स्थाने त्रीणि सूक्तानि वे
स्यमानानित्त वेतीत्यपः। कानि तानि केन वाक्यमा .. शस्तव्यानि कथं वा शस्तव्यानीत्यत तत्स शमानि त्रस्यपमा
रा उदो .. ति। एतदेकं सूक्तं शस्तव्यमित्यचे। आगु। वचने। इदमिकेत्येतस्य सूक्तस्यापोनमायाः प्राप्य .. यज्ञेने
स्येतदिति। यस्यक्रमावपता। तस्मात्तुष्यांतस्ययेयत्तेनेत्यस्य वतुष्याकं भ्रमुन्नमायाः प्राप्य। यत्स्य वसा त्रद्वैवे
धाः। शस्तव्याः विरूपास इत्येवमाद्याः आद्यं दोमीत्यनेनैवप्रा .. स्यपुनर्वचनं विकृदस्यासुद्वार सूक्तस्याथर्वा
सयेत। .. न एव वप्रवृत्तिनिर्विनिलिंत्र प्रकृदनार्थ। त्रिष्ट्र। तदः त्रिष्टुप्र तौदमित्यस्यापोनमानमोत्र यंत। ५

वद। *(left margin)* ह ५ *(right margin)* गम *(right margin)*

ॐ

छ ... ष्यावा .. मणि ... वित्रात इत्यपुमयुम वृत्तु .. इति यव .. स्तीणामुक्तो दैवाद्यमा .. वस्तत पुमकेदे
वो तिथि द्रागस्त्वा एतत् स्त्वशसद्दुत्य तिवचनमुषासानक्तेत्या ऐकाहिकस्यापि सख्य .. पूति त्रसर्पत्रीणि
स्यर्ष .. इस्यास्य पुनर्वेवनमुत्तमं सूक्तमुडुत्यतत्स्थाने त्रीणि सूक्तानि वेत्येवमर्थं इत स्यात्सूक्त
सूक्तमुदुत्य दमिष्टे तस्य वागुपानमायाः शस्तदित्येवमाद्यात्रीतमंस्य दिति। प्रावपाति ग्रहणम
न्यत्र .. नयाः सूक्तयाः प्राप्ते प्रागुपानमायाए वतत्सूक्तमाद्यमित्येवमर्थं। इति दर्श। बेन्द्र
वाद्भिकार पुनर्वचने ग्रहणं विसर्गार्थ .. होत्रावेता। ३। पार्श्वक पठुह नितृतीयसवने होत्र
कालामुवत्यसंत्र कथु त्रस्त्रि बुद्धिपदास्त्र तुष्ट्रे दागास्कवते होत्रकाणामिति समधिका .. तस्याप
यागमुत्तरत्रवस्याम .. दिशदाय दर्शने नाते द्विपदादिसिद्धायसमाम्नाय प्रसिद्धे त्रितीयस्त्वा
र्धेर हते विस्यप्रार्थे। उक्तापाना तत्रतीयसवनिकानां होत्रकाणां सत्ता। शमनविशेषविधा
नार्थः पर कतं वेत्तवना पदशः। तदा। प्रष्ठु। तहोत्रकाश्चतरुपस्यक पार्वरिवत्यादीनि शस्यसक्तका

नै *(right margin)* नं३ *(right margin)*

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निविहरणान्यूर्ध्वमित्र द्वादिर्ति विहृतानि शंसेयुः । शंसेयुरिति वचनं होत्रका एवानुरूपेष्व ऊर्ध्वं शिल्पा
निशंसेयुः । होतात्वस्पत्रे तित्ता पनार्थं । तेन नाभानेदिष्ठस्यापि शिल्पत्वं साधितं न वर्तिकं ध्वं मनुरूपस्य
इति शिल्पानां स्थानविधानं विकृतानीति वचनं विकृतान्यविकृतानि नेति शिल्पानां द्विविधत्वं प्रदर्शनार्थं
शा४ तैनेतेषु त्रिषु स्त्रेषु विकृतानि शिल्पानीति विधा घा नि पुनः अहं शैशिल्पानि शंसेयुरित्यत्रोक्तानि तान्य
विकृतानीति द्विविधो द्विविध्य प्रदर्शनस्य प्रयोजनं शिल्पान्यविकृतानि शंसेयुरित्यत्रौ विकृतानामेव प्राप
णार्थं । मित्रा । रूपा । अया । हरेत । अथास्मिन्नवसरे वालखिल्या अविहरेत् ताश्चाति प्रवः सकाराधस
मित्य वमाधाः । तद्युशिनो । तद्विहरणाप्रोट शिना व्याख्याता । पदान्यवधायेत्यवमादिना तस्य वर्तितं
वक्रमाहा सूक्ता । पच्छायास्ता वालखिल्य संज्ञकाः । अवतः । अष्टौ सर्वाणि तेषां ये प्रथम द्वितीयु सूक्तं शाम
तयोरस्परं पच्छः । विहरेदित्यर्थः । स्तृतीया । वेश्रोः पूर्ववर्ति । हरेत् । अयमस्यो विहारप्रकारः कर्तव्यः । व्य
तिकरूप व्यतिमर्शप वाविहरणं कर्तव्यं । उत्क्रमेणात्सर्पः । तमेव विवृणोति । पूर्वेणुया । पूर्वस्य सूक्त

स्य प्रथमामृचमुत्तरस्य सूक्तस्य द्वितीयया अवाविहरेत । उत्तरस्य प्रथमामृचं पूर्वस्य
द्वितीयया अवाविहरेत । एवं प्रथमद्वितीययोः सूक्तयोर्द्वयोर्द्वयोः अवाविहारउक्तः । अथेदानीं तयो
रेव सूक्तयोरन्यामामृचामेवं प्रकारस्य व्यतिमर्शविहारस्य प्राप्तार्थमाह । तयानीं नवो । अव
मितिशासः । तयोः सूक्तयोः शिष्टानामृचां मध्ये एकैकामृचं व्युत्क्रमस्थानेन प्रकारेण व्युत्क्रम
स्थापयेत्प्रपृथक् पठित्वा विहरेदित्यर्थः । प्रथा । वृस्येत । प्रपाणुयाहाः । ततो वस्येत । ततो । प्रथमा । अर्ग्य
तिमर्शाउक्तः पादव्यत्ययो स्वकान्ते व्यंसपुतिष्ठतु । निःसूत्रे रूप्येत । प्रथमद्वितीया स्यामित्यतशाव्द
आवृत्योपे रुक्षिकल्पनीयाः । प्रथमद्वितीययोः सूक्तयोर्व्यतिमर्श उक्तः । अथेदानीमुत्तरयोराह । एवं
उत्तरे । व्यतिमर्शादिकारः पुनर्व्यतिमर्शग्रहणं । प्रथमद्वितीयात्स्यां पादास्याम वस्य प्रथमद्वितीयास्यां
प्रणयादित्येवमादिना वृत्सर्गः । अतस्ततामवनुधर्मांसूक्तयोः प्रथमेनाधर्चेनावस्येत् द्वितीयेन प्र
णुयात् । पुनस्त प्रथमेनावसाय द्वितीयेन प्रणुयादिति । इदं वक्राणन पर्ययं वंप वमपक्षयोः स्यमांथ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्त्वाद्द्वितीयां शंसेत्। पुनश्चैवं। त्रिपर्वैवं यत्र वालखिल्यानां सप्तमाष्टमसूक्ते तयोर्विपर्यासं कृत्वा
शंसेदष्टमं पूर्वं शस्त्वा पश्चात्सप्तममित्यर्थः। एवं क्रोरालिपरिहार एवं सति नयः। कृत्यै व्याहावति हार
प्रतिगर इत्येवमर्थः॥ ३ जमवच नमष्टाव संसूक्तानि वालखिल्यश ब वा व्याना त्येवमर्थं श त्रत्र वच
नेपुनमाशा पंक्तः पद्भिः शंसनानि त्यर्थः। अतः सा च वे वैरः शस्त्व्या। सर्वत्र च वनमस्पविशेषः पू
र्वस्मिन्नपि विहारे प्रापणार्थो रूपा। हित्वा वालखिल्यानां सूक्तं समिमानि वा मृत्तानां ये यानीत्यत्रापरांस्तु
शंसेत्। तस्य प्रागुत्तमाया ऋतुवत्रा हूय सहूंरो हरणो हेत्। आ हावायमः पूर्वानिर्धा सतद्दूरो हणमिति नत्यमा
णस्य शंसनस्य संज्ञा रोहेदिति शंसेदित्यर्थः॥ तं छंसनमारोहणं वरोहणं स्वरूपमितिकृत्वा रोहेदित्य
क्तं तद्विहारनीमुच्यते। हंसः। वंसपत्। पुनः प्रमं। एतान्सर्वानिवं शंसेत्। प्रथमं पच्छः द्वितीयमर्द्धर्चशः तृ
तीयं त्रिकिलिः पादरवशः। येऽन्तेन पारेनसूक्तस्य चतुर्थेन नवानमुक्त्वा प्रणावेनास्य रेतदा रोहणं। अपवा
रुणं पुनस्त्रिपद्यत्ये च मादिना स्करैरनंतरो हणं शंसेत्। सत्तमवचन मियमव आक्रुश प्रकृतात्स्माइरा
ह

अथ चिद्धाः अथानंतरं महत्यानानि मामेको विहारे नत्यतः इन्यथो ५

द्रूशंमिति आह नांपायेवकारः पानवैय निकः। एततः हणं। द्रूरोहणमिति तत्र तत्र पुनर्द्रूरोहणं वचनं द्विर्वि
धं द्रूरोहणमस्तीति प्रदर्शनार्थं तेनस्य गकामस्य चतुरस्य स्थानद्रूरोहणं तत्र वति। तथा वक्तिः। अथ
य एके कमास्फारित्यादि। आर्वा हिका द्रूरोहणानंतरमस्य सूक्तस्योत्तमां शस्त्वा श्रावारातानावित
शंसेत्। अन्यदकालिकम पेतुर्दत्त वति। एकाहिकस्यानित्यवचनादेन कोहिकमपि त्यमिति दर्शयति। त
था कृति। नियदिष्टपि एवनिर्दिष्टितः इतिति। यावा नेता उक्तानि हारा ता हांतिनः संत्तकाविदूर्पः। एता।
हस्ता वृत्ति। पदे देशः। व्याप्ति। मृक्यथ। वालखिल्यानामा दितः षट्सूक्तानि त्रिप्रकारं विहरेदित्यर्थः। एवंका
रः पानवैयनिकः। प्रगाथं शंसेत्। वालखिल्यानां षट्सूक्तान्यष्टपंच विंशतिः प्रगाथास्तेषामन्तेष्व
नुपसंतानगीतान् मुक्त्वं वक्ष्यमाणा एकपदाः शंसेदनुपसंतानं स्तोत्राणां विहृत्य रत्र छंदसी। अनुप
संतानस्य गाथादेन शब्दयोः देवक वत्सा वः। तौ वृक्पदानाः शंसनक्रियां प्रविशति पूर्णां संबध्येते ते नानुपसं
तानविधि ष्ठं प्रगाथे प्रगाथे समाप्त एकपदानामेकं पदाक्तां शंसेदित्यर्थः। अनुपसंतानं तावकपदानाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गावान व्रवनादेवो नरः प्रागाथेन विधातव्यान्त वति। अतः पूर्वैः प्रगाथै तैरेव संबध्यते। तस्य वैकपदा न
शंसन विशेषणात्वेनापाद्याना न्यायसंतान प्रतिषेधपरः नाप्यवसानविधिपरश्च। अनेन यः प्रगाथोत्र प्र
गावः स त्रिमात्र एवास्य वति अगीतत्वात् ब्राह्मणस्य नातिरक्तिं अवसानविधयस्ता वा बहुनां तानानास्तीति सिद्धं
३६॥ तस्य एताश्चतस्रो दश महानिश्रुता बुलल्या अपने लावायणात्र वपतिताः। यको। हरता। इडाविश्वानर
जातीयिता मित्यर्थः। त्रयो। आस्यः महानाम्नी वुसपुरीषपदास्त्वपि कर्षणा स्त्रीत्याज्ञा। त्रयोविंशतिरवृपाद्याः सं
तता स्सर्वानाहरत्वतः सहाष्टाविंशतिरेकपदा भवंति॥ ... विहृता तर्त्रिनामकपदा नो
विहृतस्य तिगरस्प्रति पथार्थमिहसूत्रे। अथ। शंसेत्। एकपदश्च ... यिचाय त्रुर्थ शंसेत्। अविहरं निति विस्य
प्रार्थः समानप्रत्यय ... त्रियानुरूपा विमानवामित्यतत्समानं पूर्वोत्स्या विहारात्या मित्यर्थः॥ ३॥ अनु
रूपो इमानुकमिति पञ्च द्विपदाः अयावाजमित्येकाद्विपदा एताआसताग छे सिन सत्रियानुरूपो। अप। कीर् राम
ति: इदं सूक्तं सुकीर्तिनामेवदितव्यं अस्याः संज्ञायाः प्रवृत्तिनिमित्ततदापञ्चेन तद्वबदवत्वमित्य तत्रति

४

अ ७ नवचंद्रोदयेन शंसन २

दनार्थस्य मादिश्रहणात स्यां तुर्थी रयुबंधुरामामित्यस्यानुष्टुत्वो दशा ... संसने श्रोत्र पुनरथ वेशंसन वच
नश्राश्रानुवादः सपुनः त्रदयनार्थः। एवं प्रकारायामस्य शस्य मध्यगताया अथ वैवशः शंसनेनैवतीति। अ
था तुर्थी। विहिंसातात्स्येतन्मके वृषा कथ्यापिवा द्वयोः पिरित्याज्यते। अस्य शंसेना पाप: पाशिकस्तुर्थी
हानिश्राघोन्यायः ... ताशंसेत्र घा वृषाकपिं ब्राह्मणछन्दसी शंस तस्याय धर्मास्तरह कर्तव्यः रत्यर्थः॥ अ
थवैशंसनं क्रियाहि त्रिरभ्यासोन्यूरवानिनदः प्रतिगरश्चातितस्य धर्मा विग्रहः स ... न्यायायाः सामान्यध नत्र
र्मः। अथवैशंसनं वास्याएवधर्मः त्रिरभ्यासश्चता दश ... न्यूरवनिनद्वावधिनेकर्तत स्याएवाऽन्यरा
साम पिसाधारणात्वानियारतिरेहतुयनयत्रातिदेशः कस्त्रस्प वशाप्रकधर्मास एवातिदिश्यरन्नत
त्रप्रयुज्यमानाः सामान्यधर्मो अपि। एवं सिद्धेयद्वा ... करातितस्पदं प्रयाजनं वतु पिहन्याज्या घा या
य धर्माः प्रयुज्यंते साधारणावृशापिकाअतस र्वत्रातिदिश्यरन्नितः एतव होत्राशक्यस्य कर्त्रे विशर्दवि
त्वाकर्त्रुश्च प्रयोगानुबंधत्रतत्वाल्लुप्यताः एवं वत्रिरभ्यासः पिपासा ... तत्कुत ... होत्रग्रहणां प्रयोगश्र

त्यमित्यानां यमिति । निराज्याधायाश्रावा पुनः प्रयोगः । तात्मात्रस्ववातिदेशसिद्ध पुनरभ्यासस्य प्राप्तौ का नास्ती
तिसिद्धं । पङ्क्ति-त्वितं । पङ्क्तित्वादेव पङ्क्तिशंसनेन प्राप्ते पुनर्वचनमा[illegible]धायां प्रयुज्यमानत्वात् स्वधर्म शंसनम
[illegible]प्राप्नोतीति । तात्पर्यार्थं । तु शब्दो विशेषद्योतकः । अयमत्र विशेषः । पङ्क्तिशंसनमिति इतिप्रसिद्धायम
इति दर्शयति । तस्माद्ध्ययं वृषाकपिः पङ्क्तिच्छन्दास्तस्मादितरपङ्क्तिशंसने न भवति । अनेन तत्साधितं भवति । अतिदे
शेनान्यच्छन्दःशंसनमन्यच्छन्दसा न प्राप्यत इति । अभ्यासेन । आज्याधायामतिदेशः सति न्यूङ्खाने इव विकृतः
प्रतिगरोपि प्राप्त एव तत्राश्वेवेशः [illegible]त्वात्प्रतिगरस्य वचनं वा न वचने न पठितत्वात् तत्र प्रणवे बसाम्स वध्य
तान्तः पुनः पङ्क्तिशंसनत्वात् न्यूङ्खादि विकृतः प्रतिगरो [illegible]पघातं शस्त्रप्रणवान्ते तु [illegible] प्रणवातश्च
प्रतिगर इत्येतावतैव सिद्ध द्वितीयपा[illegible]नुइतिवचनं प्राप्तायमर्थ इति दर्शयति यस्माद्रस्मिन्नवसानप्रण
वाः स्युस्तस्माद्रास्मिन्नवसाने प्रणवा तत एव प्रतिगर इति प्राप्ति विना [illegible]स्य इदं प्रयत्नेन । यायं न्यूङ्खादि वि
कृतः स [illegible] एव तिप्रतिपत्तव्यमिति तेन तत्साधितं भवति । प्राकृतकाम[illegible]त्वात्[illegible] प्रयोगो

प्रतिगरः

नकर्तव्य इति । तस्मात् कुन्तापः तस्माद्वृषाके शस्त्रं केतापर्वृषा[illegible]तस्मा[illegible] स्व[illegible]मति वकेता [illegible]
[illegible]वृषाकपाप्रविशत द्वे न तत्र कुन्तापः स्यात् सोत्रिम् एव शोत्रं तीय स[illegible] नापितस्य प्रयोगो नास्ति
[illegible]नस्या[illegible]तस्य कुन्तापस्य [illegible]तस्य तु दश[illegible]विरत्ध[illegible]स्यादिन[illegible]
द्वउक्त[illegible] निर्नर्द तस्माद [illegible]तस्य स्वरूपं प्रदर्शनाह । चतीने द्वि शतततीयपुपाद धादितावस्थ[illegible]
दउदात्तो[illegible]याश[illegible]तस्मात्स्य रेया दूती यं नदुदात्तो कुर्यात् एतदुक्तं भवति । तते[illegible]पुपादे तु[illegible]
[illegible]स्य प्रथमादितम[illegible]पः आदितायद्व[illegible] भ्य पूर्व मनुदात्तं तस्मात्परं द्वितीयमनुदात्तं तय
[illegible]न तपानि नर्द्द इति निर्नरं ब्रूयादित्यर्थः । त[illegible]वनुधार[illegible] निनर्द शब्देनाव्यत इत्य[illegible]स्यामः
स्वं[illegible]हा । [illegible] कारानुदात्तः स्वारउदात्तः । अन्य स्वक्रान्त ॥ ओ भाग रः प्रतिगरस्यादितापद्व[illegible]रद्व येते
तयाः पूर्वमनुदात्त [illegible]स्वरूदतं कृत्वा ब्रूयादित्यर्थः । इव[illegible]त्येत अयं प्रतिगरः अत्राव[illegible]शा
तस्य[illegible]अस्य प्रतिगर इति निनर्द इति हितस्यार्धर्च[illegible]व[illegible] ॥ वनु [illegible] उपचानर एमसीत्यपावकु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मागि हत्यनार्थ अनुष्टुब्दह लं दिस्य स्यार्थ ऽऽ नु प्रशावेषु प्राक्तता प्य प्रे नव्यं वत्स ६ ५ द

दृश्यसि स्य पङ्क्तिः सास्याः प्रथमार्धर्चे त्रिरात्र व विग्रहे कियमाणोऽ वे तन्त्र तिष्ठ वेम वा न विग त्यात ता ह्या स्यामन स्यादित्यर्थः ॥ शोभा । धिवेद्यः ॥ वन्दे दृश्यपा कावायः शषः सामवेराः शास्त्र गः ॥ पुंक्ति शंसनप्रकारं समुच्यते । रता । पदानि । सप्तातिवक्ते शारवातेरक विस्तृत सप्रति पदानि संतीति प्रत्य नार्थः । अष्टा । शवा । एता वृति नाम दानि शंसनात्यताना नीत्याह । नवा । या नि । आदितो नव पदानि । अ ता । सप्त । पङ्क्ती । वेता । एतवद्दा । एतान्यष्टादश पदानि दर्शसप्तम गते भौति विकल्पः । विता । वृत्ततः प्र द्रु हरेण शारवा नरन्त्रयः स्यः सैति ववने पाद शः पठितावपिना प्रावेकपदाश्चतस्र एवैता द्विपदा द्वी कारं पठे । अपीमि प्रदर्शनार्थम् । ताः पञ्च शस्यास्याः अते वना संत चं त्रीण्यपि कृत्वा द वेसा नस्यत्रिता ॥ स्थिर ॥
त्राः एव प्रणवान वपुः । असंत त्वात्रे तिसाना नप्रतिप थाद्व प्रणवमन्त्रावे सिद्धप्रणवेनेति वचनमा राम
सोयं चत्वारः प्रणवाः । क्तः सर्वः सतानी न कतिप्य इत्ये वनवे तिन न सीधितं त वति । प्र सप्तिका नाम त्या याः स्यः प्रणवस्तनाडि ज्ञास न्याः नामाय ।आ। सतानी भवती । अल्लानस्याः श्रवसानि एवा कुतः ६

वा नु धी । निर्धर्तास वाग्निमयानि शोद मिति वचनादत्रातः मपि पर प्रणवान कर्त्तव्य इति गम्यते । तत्र त्री णि पदानि यथा निरूह ता वास्यानि । आ ज । गाराः । वीन । गृनु भ्रू पूर्ण तु पृ पूय हरणाव स्पष्टार्थ प्रतिगरा ह्यिनी मन्यते गरःसेषां वृष्य पणवा । एवमास्याः आत्राः आदि । द्वानि । क्रूरहा । मध्या । मध्य शल्कन मध्ये वर्तेनि पदानि अतियोगे तथ्यस्यास मितिरपु पवदश पुष्पदेषु एता प्रतिगरा कामयत्र व्यत्यस्य प्रेयाक वो इत्यपः । एतामध्य इति वचनादाद्यपर नास्ति । एव प्रतिगरान्तवरे । उत्तमानुप्रणीक वितिरव वप्रतिगर स्वेन । प्रणाव । उत्तमः । उत्तम परप्रणाव रना प्रतिगरान्त वेदित्यर्थः । त्वमि । छदः । भूतं छ हड् यासा सर्वानामधेयं । ति अ छन्दः । यन्तास्याः आहनस्य इति नामधेयं । आत्पातु षं । ता आह नस्या आख्निन स्व वृत्किक्ति कति अनयाम् । वोव्यात्यः । ता म भाशास्त्र्या एनं मता अपाल्यर्थः । कृप । ये ना रे अपवा वस प वव्यारथाते इत्यर्थः । उड्ड । गरः । आसा दशानाम् वामदेव्यवेषु प्रतिगरा नवति अव सान्त्रा ज्ञात एवा द धि । दुष्पाद्युता तिस्रा न शस्त्रा दि मास्य वृद्ध मरस्व अवति सनः एता धुन्नः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पक्षः शस्त्रव्याः । अस्त्याहिकं । उक्तार्थमेतत ॥३॥ अथ पारिश्रा । एताः पङ्क्तिपरमत्रच्छावाकस्य स्तोत्रिया
रूपाः श्र वा । पिना । स्वामहे मत्र यो देतु दितव । त्यन स्वच्छनेद्या । मस्तोम कंत इष्या कपिना व्या
ख्यातं । यथा ह पात्र पि । शस्त्र व्याः एवमेवया महल्लीमकमपीति । नात्र पङ्क्तिशंसनं श्रति त्रागतेयमे
वयामस्त्रं पङ्क्तिशंसनं पुनः पञ्चपदास्त्वव पङ्क्ति । धिरस्कं तत्र पांक्त्यति हशस्त्र ऋतास्तोत्वा दिक्षम
फक्रमादिदशाम्नान्यच्छन्दमान प्राप्नोतीति । इममवाभि नाम तगवा सूत्रकारः स्वयमेव वक्ष्यति इ य
श्रोणवीतमव प ति गते पादृतवाद्यतस्य पाद स्य श्रोतिमूलताकव्याये तु मे पाग पार्श्वं वगानाव ३
तु । गरः । ऋद् । कानि । नित्यकाणि कश स्यां भगवान तनु । एवा । वीरस्वाम्ब्रोछ्रू शब्दः शिल्पावष
यः श्रोतीतपानयोगदर्शनां इतानि वाश्रेनोच्छानि नानान दिदृवैवारविन्मा इत्यादेः एवंशिल्पा
निर्वतित्वार्थं कात्सरा हद्देनात्मीतिमनेयपत्रहोतकाणां सर्वेषां तृतीयसवने हिपदान्नु यदिह
दागास्कवाच नवन्त इत्तंत्यात्ति एकाहाहीनसत्रेषु यस्मिन्कस्मिंश्चिदहनि तृतीयसवने होत्र

न्ये ५ नी ५

काणां सर्वेषां मोलीहिपदासुस्सवीर न छन्दोगास्तत्र सवित्रबाहौविंशिल्पानि कर्त्तव्यानि । एकस्याह्
नवास्य इयोवा होत्रकुयायदाहिपदासु छन्दोगाः यस्मिन्नवीरन्तदा एकस्य इयोर्वा शिल्पानि कर्त्त
व्यतां निनतेति । नवसर्वेषामपीति । कुतएतात्स्पतरकस्य इयोर्वास्य वने शिल्यान्यवनकवृतीति
एतदेतात्स्यते । होत्रकाणां द्विपदा शिल्पता हानकाणा मिमाँहि बहुवचनमुक्तमिहानुवर्तते । तस्मात्
अपात्रनयहालवणहिपदास्तवनेनेदेव शिल्पान्यकर्त्तव्यानि नवंतीति । नित्या महाः । इदंष
श्चमहान्नित्य शिल्पत्तवं ति दिर्लपर विनाभूतमित्यर्थः । नित्यावचनात्तदति दिष्टानांतस्य मंधर्मात्तव
तीतिगम्यते । तेन विद्वान्निवाएतादिनित्या शिल्पेजव हि । शिल्यानां प्रत्तेता होत्रकाणां सर्वेषां तृतीयसव
ने द्विपदास्तवनेनमित नित्यकं पूर्वाँश्च जिनानित्य शिल्पानां प्रस्फोहोत्र काणां सर्वेषां तृतीयसव
वने द्विपदास्तुतेनानामित्र मित्युक्तं पूर्वां विद्धासिता नित्य शिल्पा वित्यतदृष्यात्कं । एवं स्थिते पक्ष
विष्वजिताय धा आमसंस्था ता माना नादिवान् तृतीयसवने सर्वेषां होत्रकाणां द्विपदास्तवनं नस्यात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दाकयंतयोनित्थिशंत्य स्वमापादनो मामितितत्रानिर्वाहमाह।ताश्चासियुःयश्चंवतदामाध्यंदिनेएव
सवनेश्रांसीनेमाद्य ऊर्ध्वंप्रकृत्यान्युखादिविकारवर्तिनोनिशित्वा निशंसयुः।माध्यंदिनएव
स्यवधारणा।ध्यधकस्य द्वयोर्वा तृतीयस्तवनेक्षिपदामुरक्त वीरत्वनसर्वपातथापिमाध्यंदिनएवस
वेनसर्वंशंसेयुरित्येवमर्थः।नाहि।वसणः।यदामाध्यंदिन शिल्पानिशास्य ततइतावदतनेतित्रया
णांनियमःक्रियतेवालरित्यासुमानिवाहितानिपूर्वत्कृतानि तान्येवमत्रावरुणःशंसेत्।नान्य
त्रिंविकल्पमित्यर्थः।सुकं।शंसे।वृथा।शंसे।तस्मादधिकतापमित्यनेनकृतायस्य वृषाकपन्जार
प जितायांआपाया तलि वृत्यपंक्तिशंसनवचनेवान्हेषाकपिः पंक्तिशंसनानाहिनावदेवशंसत्
नतसर्वविकृतापमपीत्यर्थः।थाने।गोकोः।इदसूक्तमशावाकश्चारःदपीपायाऊर्ध्वंशंसेत्।अस्त
नं २ स्यदाइदमस्याशिन्त्यवतीति।प्रतश्चतो।एतच्चसूक्तमत्यवयामरादितिश्रतोपमिद्वनित्यर्थः।होता राम
दाअस्मिन्येकाग्निमारुतयस्त्रमारुतस्यसूक्तस्यपुरस्ताहेवयामरुतताताशंसेत्यर्थः।पश्चःप्र ८

सनविधानंसर्वाच्छवकनुष्यादा इत्यर्थ वेशसेनमोत्रपश्चःशंसेनपचपदत्वाद्वेदपश्चांतिरि
च्यते इतिनस्यमिस्यच्छचोसमास्तकतमपदइति।उत्तमपदसमस्यप्रगुरादित्यर्थः।होतृग्र
णाम आवाकानि वृत्यर्थं।अतइदमवगम्यते।अच्छावाकसंबंधुनायतस्कनुत्वना।स्मिच्छा
स्त्रादधीयतनमारुनिविद्धानीयत्वेनतानिनतस्याधितवतिधाय्यानेतरप्रेदुगादस्याः
८८ मः तस्य वनिविद्धानीयाहिति।पश्चाद्राहेश्चाएवंमाध्यंदिनेसवनेशिल्पषूनीमागधुपार्ष्णिकश्च
हन्यर्थविशषः।इराहणमपिराहरिति।एवकारावधारणार्थः।अस्मिन्यज्ञेपश्चएवाहाविद्वराह
लोगहन्त्वविच्छतेति।त्यवधारणार्थः।रथ्याधिकाःपुरेनःपृष्ठ्यग्रहणादिहंद्वराहणांप्रसमाद्वरा
हणाहर्न्याहिराहणोतिनिःश्चय।यदिपूर्वविहितस्थोवावधारणाद्विस्थुतिश्वावर्तिनिर्विशितास्या
तदातस्य पार्ष्णिकएवनत्तवात्पुनःपृष्ठ्यग्रहणंनकुर्यात्कराढवाश्रुताज्ञायतद्वराहणांतरमेव
दिनाअनेनैतस्माविंततयतिअस्यद्वराहणास्याहावविध्यत्वावादाहावानकर्तव्यइतिस्त्रहरहः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्य.

ध्रांस्यपेवर्य चा त्रितः ःस्त्रैत्पतावैतवासिद्ध एकमूमसोरिति वचनं संपात स्क्रेप्यतस्यन्यायस्य
पापाणा धी संया। वस्तु। आंस्म [illegible] स्यकाहोमर्वातम रि संपातस्केकधा मतामद्ध धीरत्यास्मि
दूरोहरारोहरा। तस्या धौत्रकएकत्र मसीः शस्त्वा स्याहीतवत्ति ति बहुवचनं यत्पुनः प्र सौ २२
निसुनार्थ [illegible] तदातत्रता ममानरूपाणा मन्त्वादेन काहोप्य काहवरु वंति। तत्र यदि मा ध्यं अ४
नेशित्वानिति [illegible] अहरहः [illegible] स्यस्या ता वा संपातस्क एव दशहरा [illegible] व्यमित्य वानप मंत्र पुमा
दिने होत्रकाणां शस्त्राणि वनेवंति सामि पानुरूपाकस्ता मिंद्र निकिद्धान [illegible] स्तायणि
यासद्धा [illegible] स्यंश्वासे त्यपाति त्यहीनस्क एव मन्त्र [illegible] स्या [illegible] स्येमिनसोः
नियानुरूपा कन्न व्याख्यातं नामि तिकस्य [illegible] प्रस्तधुञ्जा पारेत्तणीया [illegible] स्या रुषुणा रात
[illegible] होनस्क [illegible] दुःखलाणी [illegible] ध्यांसी [illegible] कस्मै सोत्रिमानुरूपा कदूचस्या लतम्मि
[illegible] दामिनिया रंतणीयांश सदशि रित्यहीनस्क्तं प्रतिबद्धे वाप हर

त्य २

वि.

हः शस्यमेव मेनाप [illegible] कानिवर्तते विशाखिस्तः स्तुत्तवंति पल हपुपल हस्र ऊनिपु वायं नि
पात्तवति अत्र होनस्क स्कोने संपातस्का नित्तवंति। स्त्रावसा स्पवा नामिंद्र इति प्रथम वक्र
[illegible] धनू इंद्र जिद्धिती यपंचममा [illegible] महत्वंति [illegible] तीयपष्ठया। एवं [illegible] आस न
[illegible] प्रसिद्ध [illegible] सिगमः शृगारत्येक [illegible] त्याएवमक्षावाकस्याप्येता निमस्क्का नित्तवंति
वमेन मामृधं धीतत्वां शासद [illegible] रित्यं तान्यते [illegible] सुस्तविषयश [illegible] नवंति एका [illegible] वकः
तामारंतणीयानाम [illegible] शस्यानामनानः अतः संपातस्क [illegible] हरणमित्यत्त। नद्यो [illegible] ना-
[illegible] एका होत्त वश्लिति प्रकृतमनवे वनमधिकारा धर्वद्ध्यमाण [illegible] सा [illegible] कथहस्वका
होत्तवल्वितिवदितव्यं। तद्वदः स एका होत्तवस्व हर [illegible] स्यान्या रंतणीयाः [illegible] संति।
हि शब्दः प्रसिद्धौ [illegible] सिद्धश्चायमर्था [illegible] पुन [illegible] इति। अतस्क [illegible] न्यायानां ता
[illegible] तवदस्याद्धोनानेकाहीत्तवत्सु प्रवृत्ति प्रतिषेधः [illegible] वंति। कदाकानि सात्रिक [illegible]

काहीनवस्तु एवं शस्यं नवतिकदृतास्तानेनित्यो न काहिकान्प्रगाथाछरुवारथ्यानि प्लवप्रकृति
पुनर्थानां छः सकृ॥ रतरं पुनवत्र विंशादिषु प्रकृति पुनःप्रगाथानंतरमहीनसूक्तानिशंसेयुः॥ ततः उत्त
रार्धर्चः पुनस्त्वान्यकाहिकानि सूक्तानि शंसेयुः माध्यंदिने सवने होत्रकाः इति नित्यानामिव तेकयु
कद्रस्तु प्रतिषिद्धं पुनस्तान्येव नित्याः प्रगाथाः किमिति न पुनर्विधीयंते यस्तु न विधानं यदा पुनरेते
पुनसामप्रगाथाः एकाहे पुनर्प्राप्नुवंति तदा तन्नित्यानां बाधानस्यादित्येवमर्थं किंवान्यत्प्रगाथानंत
रंप्रावरणास्यात्संपातो हीनसूक्तं वा त्वन्नकाहिकमित्ययमेवं वक्रमः सिद्ध्यादित्येवमर्थं वा
एवं हि सत्र पुनरत्राचरणास्य क्रमः प्रगाथानंतरमहरहः शस्यतः संपातो हीनसूक्तं चेति तत्राहर
हः शस्यं एवस्यकाहेस्पष्टानविहितं तत्प्रातःपथ्यन इति पूर्वे एकाहिकं प्रतिप्रस्तुतस्यात् अतस्सा
म्नीमतृच्छानां संपातो हीनसूक्तं वा तत्र अत्यंतमेवकाहिकं प्रतिप्रस्तुतमस्ति तायंघ त्वः क्रिय
ते एवं वदं स्यात् नो निधानमंदफलं नवतां असां तथा पक्ततरा यं कर्तव्यमेवासंपा।य।नि।तु शब्दवि १०

क्र

शेषविध्यर्थः॥ अयमांसम सूत्र उक्तानेन सूत्रे विशेषः॥ सर्वेषामस्य सूत्र द्वयाक्तो विधिरीति। एका
हीनवतामन्येषां वसाधारणा उत्तरार्धे यदा पुनः संपातवंत्यहानिसर्वे स्त्रिवृद्दादिनि रूपस्त्रिंशात्रेः
पतुसामप्रयुक्तानि नवति प्राकृताः सकाहरनिसामप्रयुक्तान्वर्तंति तदा अहीनसूक्तान्यादित इतर
थाः सूक्तानां तवर्ति आदित इति पुरस्तादित्यर्थः सती मानिवर्तंते वर्तिन्हीतीय व ननसूक्तानाहि पूर्वोक्तानि
नित्य वचनात् प्राप्तस्यापि संपातस्य हीनस्य सूक्तस्य वान्लोपः स्यादिति समुच्चयार्थः धर्मार्थो त्र क्रमः॥ अही
नसूक्तं अहरहः शस्यं संपात इति सत्र पुनरत्राचरणास्य अतः रयाः हीनसूक्तं संपाता हरहः शस्यमिति
विशेषः॥ एका हीनानवस्तुसमत्राचरणास्यतरयो नविशेषः॥ अहीनसूक्तं संपातोत्यमेकाहिकं प्रतिय
दा पुनः प्रकृतिरूतार्थः तमः सत्रमही नमकाहे वा प्राप्तस्य प्रथमस्यदर्थे वनूर्यास्ववस्था तिरः
मरुति सर्वेषामस्यान्ववर्तिता नायं क्रमः॥ सर्वेषां वस्थासमहीनसूक्तं तत एकाहिकं वेदेदसूक्तं प्रतिवि
याः॥ अथ वाकस्यान्सूने तां तप्रवृत्त प्रतिरूपे यमेव मरसरा प्राप्ताएकाहिके अहीनसूक्तानि देवका

शिताः॥

त्रकारस्य हानि सर्वदशानि सर्वतिदासान सूक्तानि × दिष्ट्या पंक्तिः तेषां स्थाने स्वरूपयोन रत्नपद्धते तेषु च रात्रेषु ×२
संपाताहीने कानीति स्तु पाठः
हिका

हिकर्मैर्वेषामिति। साम। द्यानि। आदित्यत्रतीयानीति वामदेव्यनिधनं सामसूक्तानि पुरस्तात्सामसूक्तान
मिति द्वा विधाना शस्तेत इति निवृत्ते एकयार्नानि वै [illegible] पुनः संपाताहीनसूक्तै
काहिका ति त्रिंशाकुरवे [illegible] तानि सामानि पृष्ठकार्यत्वेनेति। तेषां सामप्रगाथाश्च न्त्वति। तदेतत्साम
ताति० सूक्तानि पृष्ठानित्य संप्रगाथानीत्यत्र ये सद्य पृष्ठानि भिन्नं विधीयते अभिन्ने वसन्ते त्रयं वर्तित्वैनका
[illegible] तामन्येषांच साधारणाः। एवमत्र क्रमः संपाताहः सुशाखारादीनां स्तोत्रियानुरूपाः सामप्रगाथाः
[illegible] सामसूक्तान्यहीनसूक्तानि एतावत्सर्वेषां समानं ततो हरहः शस्यां संपातो मैत्रावरु
णस्य। इतरस्याः संपाताहरहः शस्य [illegible] अहीन हृत्स्व वर्तते सामसूक्तेत्यनेन तथ्य हरहः शस्य महीं
न सूक्तं मैत्रावरुणस्य। इतरस्याप्यहीनसूक्तं अहरहः शस्य। पृष्ठात्यनुविशेषः। अनुरूपस्य
वामदेव्यादीनां या निधनमिति प्रकृतं त्वासामहृगणगते सामसूक्तानि अहीनसूक्तानि सर्वेषां साम
ना हरहः शस्यश्चत्वमेकाहिकं मैत्रावरुणस्य। इतरेषाः पूर्व एकाहिकेतानाः हरहः शस्यच्युति। एवं त्रिसा

११

कारश्च हस्तु सर्वे पृष्ठ्य पुमाद्भ्यु दिने सवने होत्रकाणां शस्त्राणि भवन्ति। एषामेव त्रिप्रकाराणां सूक्ता
काहीनां वसर्व पृष्ठ्यत्वे मत्स्यं [illegible] वर्तिकर्ध्वताः [illegible] प्रगाथाः। तत्र सामसूक्तानि अहीन
अध्या३ सूक्तानि संपातान्येकाहिकानीति संपाताहः सु अहीनाहस्सूक्तान्येव संपातवर्जितानि त्रैणाप्येवसू
क्तानि त्यानि [illegible] अहीनसूक्तानि [illegible] कानीति सर्वेषामविशेषः। तत्रान्य
काहिकानीति एतदुत्तरार्धमित्यत्र सामर्थ्यान्तरे पूर्वस्मिंश्च सूत्र उपकरोति। प्रकृतार्द्ध पूर्वत्वात्
[illegible] काहिकं विनापाद्य पूर्वा [illegible] रकाहीनवत्स्वप्यहः [illegible] नाम [illegible]
तद्धवनं। पृष्ठ्या संस्था। [illegible] संस्था ग्रहणं। परप्रत्यय [illegible] संस्था नियतः स्वश [illegible]
मापिकं च प्रातिपत्यर्थं [illegible] धर्मा [illegible] इतर। एवं संस्था [illegible] इति पृष्ठ्याः।
इत्येवमुक्तविधिः [illegible] संस्थायुक्त [illegible]
रूपादिभिः समुच्चितः [illegible] सवतीत्यर्थः। [illegible] एतस्यात्र [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सामन्त्रिर्यत्र पृष्ठकार्यं क्रियते स पृष्ठेषु परोक्षपृष्ठसंज्ञको भवति। एतत् स्पष्टः। उपस्थैः रथंतरं संबद्धं
रित्यर्थः। एते बृहद्रथंतरा दिरित्यर्थः क्रियाः न्यू ईदृशसंबंधः पृष्ठकार्यं क्रियेत स परोक्षपृष्ठः॥
वसे सामः॥ यदि बृहद्रथंतरे एव केवले क्रियेते न वैरूपादयः तदा तदुक्ता प्रसंज्ञा न भवति। बाह्य
ह्यः। यदि माध्यंदिने पवमाने रथंतरा दि क्रियेरन् न पृष्ठस्थाने तदा आर्थिक पृष्ठसंज्ञा न भवति। तन्नाध
स्ता यदि होतुः पृष्ठे निष्केवल्यस्य स्थाने रथंतरं वा नाधसं वाह्यं कृत्वा अन्यत्र बृहदादीनि क्रियेरन् तदा तद्
पृष्ठो नाम न भवति। एवमनेकधा पृष्ठविकल्पा उक्ताः। शास्त्रांतरोक्तश्च संततिधुसवपुर्बृहद्वाह्नेनोक्ता
स्थानम क्रियायामस्य यानि ता क्व दृष्टाय यदा विधियानि शमनं कर्त्तव्याः॥ श्रुतिः। पृष्ठाः स्यातिष्ठामृन
मह बृहद्दिशाहानि व्याख्यातानि इदानीं पंचदशमं तेहरूव्यता अनिति त्वा मा स बृहत्पृष्ठो भवति पृष्ठानां
रथंतरादीनां परप्रत्ययानां विधानस्य प्रयोजनं ऋद्दाग प्रत्ययमि तत्रस तेवस्य ता उन्तास्थानी उहस्था
नन्तिविधं दंहाणानामुनयसानतं भवति। बृहद्रथंतरयोरन्यतरे माध्यंदिने पवमाने भवति। ब्रासा राम

१२

अलितितिशुयादेव पृस्थाने बृहद्भवति

भ्निवृग्निष्टोममाभ्निवांतन्नास्माक्र पवमानं तावदेव सर्वत्रो तयसाम त्वसा धयितुम त्रायपत्नः क्रतः। ए
तदुक्तं भवति। सर्वत्र बृहद्रथंतरयोरन्यतरस्य पवमानत्वा वएवो तमसाम त्वत्तव तीति। रथंतरवाग्निष्टो
मस्थाने तदृष्यर्थौ तमसाम वत्त भवति। इदमत्र पृष्ठविधानस्य प्रयोजनं यदि पुनर्विपरीतं तदा यश्चेतनैवा
तयसाम त्वृत्त वतीति। पिबा सोमा॥ इहश्रहणा द्वानुनिकाम्यमर्थ इति प्रदर्शयति पिबा। दिनः। तमुगृहीत्वा
नेन साहचर्यात् पिबा सोमामित्यस्य पत्नाग्रहानस्य ग्रहणान्नान्यस्य। तमाः। न सु। तेषाः स्कंधाः पुरस्ताद्दा
हिकन्न निष्ठा उग्रइ इस्पूर्ववासांसीत्यत त्यवानु काहिकयकवनतत्वा येयाग्ये रत्यर्थः। एवं द्विपृष्ठो माध्यं
दिनो विहितो न भवति। पृवस्य वविधर्निरप सत्वात्तेन करक्रमस विविहितत्त्व भवति। अतः सामसध्याबाव निका (पृ ४)
र्यविकल्प इति निष्वितुमह। एताः पृष्ठस्याः वेस्थितएकसूत्रप सन्यायानुगुणपमस्तीति गः तमत्राह। एत
एवापि बासामतमुगृहीत्येतत एव कर्तव्या नैकाहिकत्र म्येवेति। अयमत्र न्यायः। सप्तदशाचा राष्ट्रस्य
ति पृष्ठस्य सस्रदश व्येमकसक्रत्वयथा हेतुसत्या पपादयितुमाह। याव न्यायः। कुशानाम छेदाणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वा

नाम्ना

स्मृत्या वृत्तिसंख्यानात्वात्रिकाश्चानितासां न यथे तादृशानां विनत्त्यनाम्न्यस्यायवेत्यादि श्रौ वल्ल्यस्तोम
पूर्णोत्तवं तितो वं तिस्कामाध्यंदिनात्तवयुः। तावं तिस्कालानमूक्लाउत्पर्थः। तावं तिस्कानियंक्ति
तता नृतिस्कामाध्यंदिनाइत्यक्ष्यते। अयं न्यायः प्रायुर्भेण सर्वेषु हस्वुह्स्वइति महान्याय इत्यकल्को
अत्र व्याभिव्यानाशंकानकर्तृत्या। यत्पुनर्मध्यमेद्योदाभिके नउ अवारिश्वस्तोमपंचसूक्तानिह्यानि
नतनुवाचनिकमितिर्यारहंतु शक्यत एव। अत्रापि द्विपूर्वत्वं वा वनिकमवत्यस्यार्थ्यांत्रवानितायुक्ता या
यक्तव्याद्नस्य प्रयाजनं माध्यंदिनतुहानुनिषे। वल्ल्यस्तानकारनेशस्य मित्यत्र वस्यताम स्वारीनापिवा
सामम्नीतास्याज्ञमत्रावयां यत्वस्यशंसनः। उक्तमाशास्त्रायेतमां शंमाद्रस्य पेः। वाऽउवनां अन्यद्वातुर
काहिकेहात्रकायांसवत्रसात्रिकामवउकाभिन्निदंपदानीं स्वरसामानउच्यते। अभि। मानः। अभिलं वु
स्पयः पूर्वत्निस्हस्तेनातिरिक्तानिवह्यमाणगुणविशिष्टानि त्रीणयहानि स्वरसामसंज्ञानि भवंतीस्व
साश्चानि। तरसंज्ञकानि सामान्यपृष्ठ हस्वुह्स्वानि भवंति। एतदृत्रेपु स्वरसामशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं

तो

की

१२

त्रेषां नितायः। संख्यननतपानेतस्तात्रियात्तवंति। अधिकारादेवैतत्रामित्यस्यापेस्यसिद्धासत्यांतथा
मितवचनमुत्तरार्थं। आद्यां। वैवं। यत्राधयाअपद्यतिश्रयमा घस्मात्रियः। मएव बात्रिपुस्वरसामसु
स्मात्रियात्तदात। हर्मा। रूपाः। एकां हूहतीयरही त्वाद्वान्त्रनुष्ट्र्भावगहीत्वा एकात्रुरूपा तवातां एवंप
रा वानुरूपात्रित्तथामितानननमवधः। तपास्वराणां यथासंख्यनेते तुरूपात्रवंतीति। लात्रि। रूपास्ता
त्रियपस्त्यानत्रिहतीयस्त्रा नेवानुष्ठुत्ताअनुरूपत्तस्त्यान एवताः कर्तव्या इत्यर्थः। स्त्रायां। त्रेरा। यथाद
हद्पतेरएष्या भित्तवयास्त्रदतिदिक्षुवाहः सुष्टूष्ठूत्व नयानिशसनरूपेण वास्त्रायिनां नित्यां। एवं
स्वरसानसु स्वराणि नित्यानीत्यर्थः। ॥५॥ विषु। कीत्यः। विषुवान्तियकांनां वंशमहस्त्रादिदानीमुच्यते॥
सविषुवांदिवाकीर्त्यांतवतिअयं विधिः कमांत्तिनियुप्यानः उदितप्रातरनुवाकविधः नारानस्यवचि
शीमसंल्वचादूध्विशामस्यचाहन्यवसमापनीयत्वाकमेणाऽश्वकीर्त्येनांविपन्नत्वानअत्र तत्तद्विधामकस्य
अस्तणांस्यतस्याधनन्तरंगोद्यन्यादीनां वदिवंवाध्यसनेवानेत्र्यानत्यवमर्येयंयत्नःकेनातगवतानु

त्वायनाचार्येणातिमिव व्यं। उदि। दाकः। अनुवक्ष्यतेति। यज्ञ पुनीनां। आसिन्नहनि सामिधेनीनाम्
पीतमायाः प्रणीताः पष्टं वा धाय्यान्त वेति। धाय्याः अहरणस्थान ब्लानां सामिधेनीग्रहणं
धेसामिधेनीग्रहणं शस्त्रधाय्यानिवृत्यर्थे। सौ। यः। तेऽस्य। पुत्राग्निकारो देवस्व नीः नत्वा सिद्धसर्वनाय
ग्रहणं सर्वनीयस्याले तत्कृत्वा पश्चात्। यस्मात्र त्यव मध्य। समापात्रिवा। अयं वाप जुलपा तं
त्यः पूर्वी वतिति कत्यः। लक्षा। त्यान्य त्यं सुतीयं। एकविंशा हीनं धेकामति निपुवत्न नयाः सूक्तं यो
मरुत्वतीयस्य सिध्यपेन। इंद्रः महानृषु। महा। स्वानीत्या। मतु सामनामानि त्वारूपा। यदि। क्षमेद्रा। उत्
रवि वंशा। यम कुमारः। रथं। पूर्वा। प्रतोद्य। व्ला समासेन एवं निपातत्वा द्हतीनो। निः पूर्वशस्त्रव्यात्य
तदा। सनिहता धंसत्रे। रनन्ता वे धिक मनयोर्यो निःसं नेता। अस्मिन्नहनि निमित्तकमादेव या
र्थः सिद्ध एवेति। अयापाते। छिन्नाः तः स व नेदु श्री नाम्ना धांटिनेरल वने रनीमा दृतान नवनमिति। एवमुक्त
त्रेन्यातिव ह उर्मं वा यानिति। तद्यदा बृहद्रथंतरयोर्योनी शस्येते तदा एतयोर्यो निशस्यान्यपक्षे नीः

उ२ ते ०

सदयमपि विधिः अन्यात्तित रूपादीनां यानिति। मह्यया बृहद्रथंतरयोर्योनी सार्वत्रिक एवा उआ। लपा। इ
उभि ह्वतानय इत्य ना रुणा। गीति। नृणा मुतेत्पवमादीनि निरुत्वत्स्य स ज्ञानि। एनो थिता। एत
त्सिन्नियुं व्यमान स्व ऋसमाथ नि अस्यान्ते तु तत्य पं स ऋ मध्या निविदः। सापगार्थमतस्मिन्नितर व्यत
डा ७ एं श्री मिति विशेषणमत्रानं ह्मियपिनिविद स्तीति। शापना धं। निहरा। हरणस्यापि निविच साधितत्त्ववाति।
त्या व ज्ञाति रास्त्र। एवाह यास्त्र निविन्निवि दि निहृ राहणस्य निविलं सतिप्रयाजनं। एकं पंक्ता शतं द्विं
वा शतं वा शस्त्वास ध्य निविः इ धातितावती रुक्त राः शंसती त्यृक संख्यानु हं स्वतान स रक्ष नति निवि
त शस्त्वा नर। गावरित्य व्यमानस्य ऋ श अस्या। संसनमा शंक्य तन्निवृत्यर्थ में इवकृ क शंसे उ
य २ तरायि पद स्वक्तः लिं ऋ केनं तग वता मूत्रकारा। । पद अहरणं न कर्षि डाहीन म्या पि विपु वा भिन्न
हनि निमित्तं दित्ये व मर्थं। उअर अहरो प्रदेश नाथ मतः पूर्वं पावक रंबा द्विने सामर्थ्याच्छ व ति मधे
नासी सिद्धा। उहानतः। अस्मिन्नहनि निष्केवल्य स ऋ ध वा ततस्ता तर्य शंसन आ तो न्नतः शंसस्य हं धगाद्धा

ति० × देवेकडी सूत्र ४

अतीनत्रीनिर्द्वानीयत्रमस्य न यत्ता निज

नेनतवतीतिश्रस्यत्रनुस्त्का नेतत्तीतेलस्था न्यदंन तरांसम्या होलेजवत्यैग्रष्ठेत्यत्र हीनयास्यहरण
त्तेत्तेन ता र्थसूत्रमेव न न तत्वि। तस्यायेहेरा तस्यताङ्गीस्यकाभृवसातु हयदूरांहणं संसमः रोहत
वैनरा इति। वत्यं विक्रत्तुसंत्रयदिब्राह्मणा थसिनस्तात्र ति कुपासाम कुथुमादाब्राह्मणाव
म्यानुरूपा दूर्ध्व तं येतस्म मतीष हामितिन्नि थसयानिमनिप्रवः सुराधसमितिश्चेतयोर्स्वं वंशसेत्रश्च
तस्यपूर्वं नियातोत्स्या नु तरवाद्। नाथा पूर्ना। स्यता हरा। ना धसम्य थूपूर्वीमित्यता वेत वसिद्धश्य
तस्या त्रैवैभिवचनं तकोदस्कामतीषहमितिनाः धसयानिपूर्वंपुत्क्रा स्यत नानिमनिप्रवःसुराधसमि
तिप्रश्चादूला रेय उतोधसयोर्मित्रि। इतिक्रमेणसाकांक्षानिर्देशः कवा क्रात त्तद्धा सनुसन्धपूर्वी
कृतानं इति वाक्यान्यपूर्वोक्तासानाधसयानिः प्रोत समारतस्य स्य यमपिःसिद्धांतवति। धसनेवनो व
सम्युयो निपूर्वंपूर्वेशसत्वाच्छा तनस्यत्यसमर्था त्रेव साधयितुमु मेयो र्थहस्त हृतमिनि सिद्धात
स्यान्यथातचान्य। यत्प्रगायप्रक्लृति प्रायमः क्तान तद्यानितत्प्र एवंनव तिनाशायस्य इत्यथः। एवंवेद

वनो देवाय मर्थः। सिद्धाति। किं तु वचने नो तिहेतु वचनस्पष्टं प्रयाजनं प न हेंवा तिर कंल मो
वदमन्यदीयमात् मन्यस्या वा वचनवत्तोदित्यन्द्रष्टर्शयितुमित कत्वा वनं षष्ठस्यसानि
त्रामे वेदतीयेत्यादिना। एका दूरा नाभिज्ञा ति ना त्विद्धा स्वस्य नेतुरित्याथ। तुन्दधं तासास्या
नेताता संनामसामविश्पलदत्र कर्तव्यमित्यर्थः। पृष्ठा ऋ पाजास स्वत्सूर्वः हृत्या। विदा त्माखा
वैनिदि तिनुत्य मन्या उक्ता स्यान्यस्तु मूर्ध लिंगाक्रुत्तासः त्रि ये तदा तासस्तोत्रि यो
हीत्वामूर्धा दिवाना निरिस्यय मवानुलपः कर्तव्या इत्यर्थः। श्रातामानः आवृत्ताः प्रतिलोमा इत्यथः
स्वरसाम्नाम्भुत्तमः प्रथमोम ध्यमोम ध्यश्रयोधं तमम इति। एषां पुनर्वचनं नवरात्र प्रकरणार्थं। हरे
रसिध्ययमिति। हा विद्या ला त्या विश्वतिन्न मा वि मा महस्वो तत्सा गिं नरा सा। भृतित्ति रित्या
न्यंतनतो वत्रा तिना निधि वत्सम स्वतां यवत्तु विंशन व्याख्यातिइत्यर्थः। अत्रविशषमाहोत्र
रात्पूर्वं रंवा अनेव गङ्गसामप्रछ्रस्यात तवत्सूसन्धरवमित्फल्का। ष्टहरायात्सा व तुर्विंशतिदेत्रा रव
तस्यय चिवाला न मिंडम रंतु वे तिरेता स्तो त्रिया तु रूपो नवताः तासांमध्यमे चुपादेउन्दूरवश्च नवति वेराजं उर्ध्वं

ग्रहेनोक्रियमाणस्ययानिष्पन्नेश्चापुनर्वैवनेयानिशसनस्यानिमित्तं हृयेसत्यपिसत्ये
स्ययानिशंसत्लिंवमर्धप्रोक्तरूपेमान्याइत्यत्रसिन्त्रेनेसिद्धेपुनर्वचनेगृहतश्चेमानिमि
त्पतात्तत्स्यमात्रेयास्पतरानिवृत्तोगकास्पादितितशंशकानिहत्पर्धहोत्रेतानि।होत्रकशस्त्रे
त्रेष्वतानिसामान्यिनवंतौत्पर्थः।अतस्ताश्चयानयाश्चत्रहनिहोत्रकाणां शस्त्रेषु स्तोत्रियानवंति
तस्य अनुरूपश्चतस्यस्तोत्रियस्यस्वकीयाजनता।स्यासंति।तइति विशेषेण पृष्ठवंतारुद्धवंतव
होत्रकाःसंतितेहोत्रकेष्वेदिध्यपरेपादनद्वारेणाहर्निशेयोविध्वजितिसनभूत।संधिश्चेति
प्रियतिातपावकुर्विंशमहाव्रतानितिद्विद्याप्रादित्तनससर्वेपृष्ठग्रहणेवाकेनपिजेसनाविश्वजि
त्रेहणंकरोतितदपिदशेनत्स्यसर्वपृष्ठोपिविश्वजित्सर्वोजितिपृष्ठवंतोत्रकामानौ।गोसंतिा
मासहा।उक्तासिनःउक्तंहोत्रेपतनोधसर्गेयानीइत्यर्थः।कालेवाकाःव्रातरेकाकोत्सया
रंतेयानौअतसप्तदशानावैमानाएकाहीनोमत्यानश्चिनश्चानुवंतरामिनाविश्वहृष्ठमितिगो

कौ

इत्यपितात्प्रगाथानानायोनीःकईतंप्रगाथाश्चांतेरहमध्यइत्यर्थः।तेषांशाक्करवैरूपेन
नतानंसामप्रगाथांसपुरकेककोनेकःसामस्तत्कानिसप्रगाथानीत्पनसामसतकानं
सामप्रगाथानंनसपृष्ठपुत्राणिरुक्तोइदेश्चमध्येसामसतकानांस्वरूपंस्थानंवोक्ता
अन्यकास्थानमपदस्पसामैत्रोनान्वानासप्ताक्षकानांउत्कथ्याजौ।एतावैरा।छहास
पादित्यगायामभानुक्तिंदिसिविश्वजिदेहःसभृतउक्तःसनवरात्रमेतोवितित्यासर्व
णा।सर्वगृहांस्वरसामन्तरयानाधिटोसन्वसिध्यर्पमनिमत्तेसहानिनिनयोस्कथ्य
स्थतांशवपतइतिउपन्नासाक्रम।एवंकेनछाश्वानिदानुसारिणाउक्तंतीत्यपनहृती।
कौ।श्राद्राजरेतृतीयमानिहविकमित्यर्थः।तस्त्रसंगादसमदिसत्तानिद्विरत्येदत्यहा।
रारापरिसिआयुधीहानुभावतस्तदेवंततः।एवंशादनिष्ठाकत्यहानसर्वतत्वनको
दीयसपानरसपाक्रमणइत्यर्थः।एनेमानवस्तेप्रमाश्राताःसवनेद्वितीयाताय्यदिनेसव

तृतीयाद्वितीयमसत्यमिति। एवमुक्तदृष्टान्तविकारे हास्य वनोऽप्यर्थान्तरमायुर्बलं घृतं बलं।
आयुः बलं हेतुत्वेन एतावते दृश्यते यतः। अभिन्नवत्स्युर्महोत्सवः सदनं व्याख्यातं। जल्प्यः।
अयुजस्य अायुरिति पूर्ववत् एवं त्रिप्रकारोऽग्न्यास्तु षाडत्यन्तिः। रात्रौ। अधिकारायेम
तदिदं इत्यसमासाद्यदृश्यते तत्र दृष्टान्तरश्रुति वन्दितव्यं। ... माणि निवदशानि। अहानि दक्षः।
त्र मंत्रानितवतो लुत्तयमनोऽस्यते। ... प्रथमं मृग्वत्स्यछः ४ बलहोरलतिततः पृष्ठास्य
वयानिर्त्रीणि ... वाराप हानि तत्रयाणां ... होमात् तिसत्ता। एतानि ... शराने न वा हानिः।
नग्रहिराकिमं स एव पूर्वस्माः। पुनरागते ... स्यान्यतम ... नासौ। ... नार्थे ... नेदृशाधि
तेन तु तिस्र ... माणि ... विकल्पसत्य ... क एवं समाजगा ... अध्ययहः सुक्तव
तिनाभिसंविकरतिं। न स्वाध्या ... अत्र तिष्ठ इमस्य ... पयार्थमुव्यते। ... दोषप्रयुक्तो पेरे
त्रिवर्पं सामनस्यामीतं ... निस्यतिष्ठः। एत ... वता। ... स्तु ... सुमाहात्मि

पत्वेन शोमधा ... नकुने दुर्मानि ... नमपिन कुर्यादिति। ... त्र ग्रहणा क्षिकाऽदिष्टस्तो
तस्य तृतीयहनिवक्षु रूपस्य। ... तप्रसत्यत। ... तत्वेन जहाना। ... दिनः। स्वशरा
वाधिकारा। ... विशेषणं। ... कवचनं ... पिंडि पूर्वकता। ... तेनात्रा ... शद्वि
तराणीत्ययमवपन्न ... नियुक्तं। ... समेषकयाभ्रुत्त तिवमरुवतीयं अलिलते
मिंदु स्यनुवीर्या ... तिनि ... दत्यं ... तोमं ... द्वितीमं ... कस्यत्यर्थः। ... कल्प्यन्ते।
तोनं। ... कस्यत्य नुवर्त्तेत। संबोधुत्स्या ... याक्रीतो। एतानि ... निलत्तत ... पदान्यवत
किमर्थमेषाहि पदावचनमिति। अस्या दुर्भयो जनं समाप्य ... यस्य बलीमस्त ... पनार्थी ...
तेलनि ... तुष्याद्दिसमाप्राय पठितं ... पदा। पतस्य सामं ... त्रिवन्द्राय समित्यवक्षाधास्ता
सा ग्रावस्तोत्रेव तुष्याद्दे ... वनेत ... दुर्ढिपदा वेदवमा ... तनासामध्या सन्दर्शक्रा
मिति। यच्छेदेव सूक्तानामति कर्मधारय समासः। वच्छे दवानिवता। निवसताति वेदिश्रुतानां ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निस्था क्रमेधा भवति। तथा च व्युत्क्रमस्य प्रथमे छंदोगमिकेवत्सरांतेनित्यानि द्विपदास ऋचानी तिसर्वेषु छंदो
गामिके पुत्राणां तीतिदर्शयति। रतौदृष्टः दशरात्रो विकृतः तत्र न याहान्य क्रोतिनु समूल्हः पक्षसं
हतवाना वायः। तेन नतेशामैः समूल्हः व्यूल्होनवरात्रावपिस्तद्रोशः ज्ञामम हव्यस्य तैते चसाधारणेन
याः तेन समूल्हा व्यूल्हश्च दशरात्रो भवति। नवरात्रोदशरात्र इत्यत्र तत्र पोव्यवहारोपि नैन याहानि विकि
यंत्र यमंतुतुल्यमेव भवति सिद्धं॥ ७॥ व्यूल्ह। इत्यादि। यदि व्यूल्हादशमात्रस्तदा पूर्वस्माद यं विशेष उच्यते
धर्मस्यान्तरस्य हेमध्यादिन पुरुषमृक्षु गायत्रीस्तवा त्रुपसंशस्य तेषु ऋषेवपुनिविरोदध्याद्। गायत्र
हुः गायत्रघव्यहः सुमजन छंदः तदशीर्षिनं। अतात्रगायत्र्याः सवन छंदस्तोद्रिरः तिष्ठतोगायत्र
एवान्यास्मिंत्वानि विद्धयान्यत्रापि न विहाय तता एवं न भवति प्रसवन श्च हस्तछंदस्क सन्क्रमा द्व्यत
स्मिन्निविद्दयत्ना त्रिपच्छंदस्कै सूक्तक्रति। उपसंतारतिवचनंतदेवतानामितेषक्लवेनसानित्यानि राम
त्यादि। इतरथा स्थानेवयाश्रितः सक्रामा हारितिभरणा समक्रान्यवसूक्तस्थानधहोनानातिपादः पथा
वन

इ[illegible] धीयते प्रयोजन न विधृव देवस्वस्य बहु दिर्वे भा हतं अध्या [illegible]
तथ

स्स्तोत्र संस्थानरः [illegible] हीनस्तोमं चतुष्टयवर्जमनन्यस्याहारः स्यात्। इष्यंत वमा हन स्याप्त्यस्य सूक्तस्या स्या
[illegible]पः समस्य स्यसाहता मक्षौद्वपुरस्ताद्वायपानकवत न्त्ना द्वितीयमर्मापत्नस्येता द्वानीमसत्यपिसू
क्ते यदयवनिविद्द्धयत्यवमर्षते पुनिविराद्ध्यादित्यक्रांते नकोद्वनदृश्यनानिविद्ध्यात्तदत्र। इमामिता
ना४ रतम इत्यवाः त्रक्षुष्णनि। एषाम क्रांतीमस्तवनानि त्रिविराद्धवंनं विराजएवगायत्रीनासा विराड्धर्मी
त्यूरव इति। द्विपारते। एकांसत्क्रादिशदृति गायत्र्यां द्विपदावचन मुक्तमप्रयोजनं। पदादे वाह विरतेः उत्त आयात्सिक न समानुक्रम
व्यासा। उन्मादृस्याक्रमाध्यस्यतेउत्पन्यासः समासार्थीयाम विपर्यस्य सुक्ताम इत्यस्य। पूर्वपादस दशः पाद देन
विधीयते माध्यासइतिवि धारा स वीपुष्पाशउपसमासोनामाक्रवा प्रगानेषवर्गस्तस्मैवसंधाय वक्ता
क्रमेति तुमात्राः कातदुः एवं। स तु न वचनं स्वारणादुष्यध्याध्यनं विधिः प्रवर्तते तस्यैवमर्षा। साध्यासा
नामयजुष्वादित्वाद ध्वर्यवेणसमन्ते त्रस्यावचनं। पधाद्वंकितुत्रध इति त्र्यादशर्थैः उपनोवातात इति
वतस्त्वपताः समदशर्थश्चार्नवंतवति। समूल्हे त्रीणि वेष्टदेवसूक्तानि तेषामत्यं त्र्यमुद्वरेत। त्वस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मिन् हूयमानेऽस्य पतीत्येवमर्थं· अनारभ्य क्रियमाणास्वाहुतिषु अस्मिन् हूयमाने त्रैनवतीति निर्विदाति पत्नीवाच्य २

त्रेयमेव काकाहारस्तं इति। पृच्छा। उक्त इति शेषः। उक्तानुसंकीर्तनं पृच्छस्यापि समुल्लेख्य स्फुल्लव्यवहा
रसिध्यर्थं॥ ८॥ अथाश्छंदोमाः। अथानंतरं व्यूढस्य छन्दोमा अधिक्रियंत इति संबंधः। समु। त्यात्वाप्स्त्रो
यी। उक्तं। एकपातिन्याद्दोत्रासा। माध्यं। दध्यात्। मध्यंदिनसवमाध्यंदिनेनिष्कवल्यमरुत्वतीयायाः सूक्ते
इत्यर्थः। मरुत्वतीमनिष्कैवल्येय संक्रांतमूर्ध्वोत्तरकृचाद्उत्तरस्यास्तु ताहु तयोर्निर्विदो दध्यात्। अतैः
निर्विदं दध्यादित्यनंतरयोरवनिविदि प्राप्तायामितरयोर्विकृषवनं समस्तवेप्यनुजारएवास्मिन्नागत ए
वनिविद्ध्या। एवाद्वे सा प्राप्तायां तरयोरित्यनुवर्तते। अयोतनं वपूर्व वउ। एवमुत्तरयोरपि छंदोमयोश्च
तु पंचम मरुत्विपत्ति हत्या तरी कृत ष वनिविदं दध्यात्। अनि। ऊर्ध्वं पूर्वाति।त्रीती सूक्तौ द्वा एव। नि ३
।जित्या। का नि वे ध्वदेवसक्तानामित्यस्य कर्मधारयवाद्विपदा सूक्तानां तिपुछं दशमेधुसह सूक्तानां
मेनन सूक्ते आधिरज्यंत। च आस्तं। वैश्वानरीयमक्तं दत्तं आयावातुमासपुक्तन्य जाः उत्तरे अत्रवाना राम
तीर्थः॥ ९॥ द्विती। त्यात्वा। क्रुवा। उक्तं। आथमस्वर करातिन्यः द्विनी यएकाद्विराहिराद्वेवं। अयमवनु असंवा। ततो ६

१८

सूक्तं रैवाप्क्त मारुतं। अयमः कल्पज्ञस्तवः॥ १०॥ दर्ता त्वाज्या प्रविडिया दाऊदेरत इति सयोगपाठः अर
कृतमः। उक्तमस्त्वव एकपातिन्यः। आपो दें यं दो धा आमादिति पार्ष्ठिक षष्ठः न्यनुचरत्वेन पठितो इह
सूक्ताचायाः ध्वते। ध्याबाह्याप्रियोयं तत्र एव उउ इष दृदानुनइत्यकातनोरस्ता। निधनेनेति क्रुत्वा आनुवसभ
हाति। विश्वा रतं। वैश्वानरीयसूक्तं कल्पज्ञस्तवः॥ ११॥ दशमे। हान। यदितउ षंव स्यात् दशमे हनीत्यं
वमृष्कारो नवति। अनुस्थानं। अग्निं कतो। अग्नि येक तो आया अनुष्टुनः प्रातरनुवाकेनृत्यंत तासां
सर्वासां स्थाने अयं त्वं वा नवति। क्रतुग्रहणे प्रातरनुवाक एवायं विधिः स्यात्। अन्यत्र त्ववनं उक्तथा व
स्या। कतानित्यनुवर्तते पश्चाद्विपदा इत्यस्यं विध त्वात्य छ इति वनं अनु ववनत्यत्र प्राधान्ये याउष ५४
सूक्ता तावउद्धृतः। तासां सर्वासां स्थाने एता द्विपदा त्रिष्टुचा अयाता अनुक्तौ। क्रतुग्रहणमाश्विन
स्त्रएवमाचार्ये इत्येवमर्थं। अतो ज्ञायत दशमम हरति तत्र संस्थ मकाहीनं तमस्ती ति। तथा वयः। तदाह
शस्यात्। अन्यत्र। प्रकृतेपि स्थानग्रहणं पुनस्थानग्रहणं दशमेहन्यनुष्टुभां स्थाने उत्पत्त सूत्रस्यानीप्सि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तार्थं प्रतिपादकत्वं शाकानि तत्सर्वा दशमीहनि गृह्यमनुष्ठितत्वासासर्वे । सा स्थानेन्याभावः कर्तव्य इति ।
यद्यपत्र्य स्यात्तदायासांस्थानेया उक्तास्तासांसर्वासांस्थानेताजवति । या सांनोक्तास्तासामन्याअन्ये प्
यद्यपमपः स्यात्तदायासांस्थानेयाः उक्तास्तासासर्वासां स्थानेतात्तवेति । याः सांनोक्ताः तासामन्या अन्ये प
तीयासु ॥ एवं सति प्रथमेन वसन्तागताधर्त्वात्पुनरपि स्थानग्रहणात्प्रपर्वकानर्थकः स्यादिति तच्च मप
५ । दे ॥ मताज्ञाय अस्य प्रपेवसंनिधि इतियासां स्था नैविधीयं तत्तासमवस्थानेतात्तवति । अन्यासामनुष्ठाना न्या ५
मवप्रयोगः कर्तव्य इति पुनः पुनः स्थानग्रहणाकर्मान्तसिद्धोइत्यन्विति । अच्छावाकः । अच्छावाकयहणात्
म्बिने शस्त्रेअच्छावा अयमवसरस्तस्य उक्ताग्रमानूदिति । अतापि स्महरकाहोम्लतमतिरात्रेसंस्थामस्तीति हा
पितस्वतीति । पारामिति । उक्ताहेति । गुरुसरिति । घृतयाज्याग्रहणमियमवघृतयाज्या स्मिन्नहनि नियम
नतवताति अनेन प्रकारेणास्त्वा हनि अन्यतरस्मादित्यर्थः पक्षान्तरवर्तत इति साधितं तव ति । अहास्या राम
प्रत्येकेदशमएवाहनि घृतयाज्याउभयतावामपक्ष इति हि सत्रयहान्तेषु व यस्मिन्नहणि दशममहर
द्वितमित्रहरहश्चायामेव घृतयाज्या विधेनवति । अहरहरिति सर्वग्रहस्विर्थः । एतद्रुक्तं भवति । यस्मि
२°

न्नहनि नान्यविवाकमस्त्वितस्मिन्सर्वग्रहः सुघृतयाज्याः सम्पस्यान्नयतो नः पक्षएव निपम्पतदृती
सिनी । न्यवत्सिनीयान्यायामियाम्यानुवाक उक्तेत्र अनुष्टुत्सा सत्यान्यासेनान्य यतः पादित्यकम
न्यतः अन्यासदनुवाक्यायानहुरुत्तरान्यासः । यानयामघृत तन्यासः कर्तव्य इति । नासिहान्ते । असि
न्नहनि केनविल्कवाक्यस्मिन्विल्कने मंत्रः कर्मणा नपिवाच्यनारभ्यर्क्षान्तर्थः कुतः यस्मादेतदहनकिंस
मिति अन्तावेवप्रसिद्धपरस्यामविवक्षितोयमतस्मिन्नहनि न्यविवाक्यमिदमहविनीमं प्रयोगः यदि
न्य ६ कश्चिद्रजर्दुः स्वप्नादिकरः अज्ञानसंशयविपर्याया सुलभ हाकर्तव्यमिति । अवाहा वाहिर्विद्विस्थितत्वा
तस्माज्ज्ञानाधपनयनार्थं अध्ययनेनान्यत्र व्याख्यानपात्रः कर्तव्यः । कर्म मतिसंशयश्च द्विधाय कश
स्त्र ब्राह्मण प्रयोगशास्त्रवापठतमंत्रेमन्त्रः पठितव्यः एवं वादि विध्यध्ययनेन तपादिशयादिना स्यात्तदा
अतो सेतोरहवेदेतवेदिस्थितवपठितव्यानन्ध्यवाधः । एवमपि संशयो द्विनिपश्यात्तदाध्यनेन तवा
पादितनवा अतिरद्दाधः कर्मवा मत्रावा साधयितव्यः । यज्ञनोनाम व्यक्तातस्थतमेनैतद्यन्ननः तपदिन

वा॰ २२

नामश्च व्याप्तिः। अयमर्थ एवं प्रकारः नाहमस्मच्छब्दार्थे एवं प्रकारः एतदुक्तं भवति। अंतर्वेदिस्थो ध्यायमप्रयो
गेणार्पितपाकर्मापि नाहित्वे निस्सिध्येत नतोकेन विस्वरवकेन शब्देन तदर्थं बूयान्न वा वक्तनेत्यपेः। अपके
पहितेन छलाकृपाचाते पाप्ममपेः साधयितव्य इति नच्यंजनेन त्यत्रे नैव्यय वछिद्यपास्तनाप्रैकोक्तनयोन्स्स शा
याना पमात्र दाव्यं जनेन ना पहितंनैति। प्रत्या। हुयुः उक्तानामन्त्र तमने। पाप्मना दसाधयितुं नशक्यते यदिन
दाविधिमुखानवतारे पसाधयितास वेप्रायश्चित्तं जुहुयुः सर्व स्वशास्त्रविहितं विशिष्टप्रायश्चित्तं नास्त्येव
ता जुहुयुः। अग्नात्यातां सकापि विहितत्वात्स्मूलमवनत्वात्। पुनागृहेऽदसारन्तानां भान्तामिति। आधाया
उद्वारः। उक्तं रे कृत्तवत। स्वनुवारान्दि सर्वसमान। सखा। नस्मिंन् एकाज्जिस्य एकमस्ते। मरुतो रुद्र इषपन्नवत जनेवं ता ४
वे ४
तन्नूक्त मरुत्वतीय। अधिकृत्य अहणां विस्पष्टां पाकस्या। प्रच्छं। तस्यांसमिततारुतरविवृता पैमनतां वहोयत्नात।
दृष्टं समान्य ताहृतमात्रा। तास्या। तस्य। नास्यानंतरमेकपदाशंगावानशंसता। तांदास्यांतमनप्रणवनप्रमाभ
कदाखुपसंतनुपा। उपशैसस्यातिव वर्नेतानुपस्य कमदातिः। महतकस्मिसिध्यपेप्रमसाध्य सनंतत्यकप ताम
स्तमयं वे
२१

श्रा २ उ : १

तास्पः पृथगाहाराय सर्वेषामस्मिन् तु ता एकपदास्य रुवाहो कर्तव्य इति तस्माश्चिंतस्तवात पुनरेकप
दाग्रहणं तास्या तद्विषय काहे एकपदानांपत्ताघे। अत तानां समय एकपदस्यामुक्तादरः। हा वहुपसंतनु
पादि द्वांविशूस्र। तेतां शंसनाविति। पदानसंपार्क कार्यमेतत। तस्मात्। आधायांश्चानसपात्तव
तिकाविमिस्पर्धवानः। अस्यापि स्वयमातरामित्या। दिसमानां शुक्लावा। पञ्चाशदस्यादि प्रतिः कव वनेद्वि श्र ४
पदामृक्तानानसतिवचनविद्वानाय। वंनास्तीति ज्ञापयितुं श्रत आया हसा सासहत्यादानामाःवोन
कर्तव्यः तस्पः परस्तां दिश्व हे वस्मा कादिमा हावःकर्तव्या इति तस्सि। जानां विश्व देवास्तातया
तेषामातवदास्यानियानिम्सूक्तानितानियूहस्नदयः। प्रयश्चाहर्तव्यानीत्यर्थः। तातुरुमात् कोहि श्र ४
कहाना काणांसां किकोमसाने अहीनसंपानाभावा। कांयोत्तने दृविशधः। आंगनाणीयास्यर्के उत्थित
रहः शस्यमत्य मकाहिकसमवात्वामिंदतिमत्रावरुणस्यावोनिनाःपूर्वमकाहीमेद्धुतत
उदुत्यानीत्यहरहः शस्यात्राकृत्स्यइतिपूर्वेकाहिकमहरहः राममानेत इति। ना।
न्या ४ स्य पै २ सद्योजातनीत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तं२

पा॰ आग्निं मह॰ आ[illegible] सस्व भिदम हर्त्तवती त्यग्ने॰ [illegible] यं लिति॥ गाह पत्यो त्र शालासुर वसि [illegible]
त्र सर्व होत्रा कैदयो ज्ञदाति यत्तां स्यात्तं वा स्क॰ सच्छित शत्वि [illegible] स्यात् तत्प ऊर्ध्वमिति ब्रवी ति
तत् ना प यातिदश मस्य वाऊ एतद्गामाति॥ आग्नी इति॥ अत्रा पि होत्रा दयः सवें [illegible] राकुर्क्वानि द्वंद्वे॥ मद्
यं [illegible] तत्र का होमक [illegible] इतर ज्ञा ज्ञतं समन्ता [illegible] एवं [illegible] स्यात् सूत्रानुसारेण वा॥ मह॰॥ वैतो अ
स्मिन् काले [illegible] अस्तर्यमाने सनक्षत्रवृतमान [illegible] नाम सूत्रे विशेषः॥ सह॰ प्रसर्प्पति यर कर्तृकावि
[illegible] यत्र तत्क [illegible] तत्रे वा तर कर्म होत्रापि कर्त्त [illegible] मित्येव मर्थ॥ अतः सदमाना ध्वर्यो विन्या द्वर्यो तत्यादि
[illegible] काव्या याहि यति॥ [illegible] स्क तमन्त्य [illegible] होतामान सत्वा [illegible] त्य [illegible] रातयास्मिन्स्क तमन्ये
नद्रत्य [illegible] तदा अध्वर्यो इला कर्म न कुर्यात्॥ होता॥ तर॰॥ इतरा ध्वर्युर्होता तरेति प्रत्याकर्म करोति॥ आयं॥ श्री
नाति [illegible] तेन वर्ने [illegible] थारत्व सत्यापि [illegible] त्रिय धर्मानि [illegible] तेना ध्व [illegible] शास्त्रागम
[illegible] वतितं [illegible] यां [illegible] मध्यम [illegible] लादे [illegible] मध्यम स्वरा [illegible] पो स्वरः॥ परा

सनाहि ०

सीदि॰

श्रीरस्य सूर्मि नि [illegible] नाम [illegible] स्वरः वक्त्र [illegible] इति [illegible] गीत्य [illegible]
ततस्य मन्त्र [illegible] तार्ह [illegible] सकृमिस्वम [illegible] एवं वक्तु होतृस [illegible]
[illegible] वाच्यमि [illegible] वक्तीति [illegible] होता॥ तथा हि॥ तदस्यैता प्रतिगरो तथा विहि [illegible] इत्यादि सूक्त
शमुपदेशु [illegible] सूक्ते [illegible] प्रतिगरो [illegible] दशमु पदेषु अतिवचनाद् [illegible]
[illegible] होतृ [illegible] प्रतिगरो [illegible] पतिवाक्येन [illegible] मंत्र [illegible] प्रेत्याध्वर्यु
[illegible] होता [illegible] प्रतिगर [illegible] सा [illegible]
[illegible] प्रतिगरो [illegible] प्रणव [illegible] ना [illegible] स्वर [illegible]
[illegible] मात्र [illegible] वति [illegible] प्रतिगरस्तत्र [illegible] सीदि॥ अथ [illegible] होतार [illegible]
[illegible] मित्यादि [illegible] ततो [illegible] हस्त [illegible] अपा ध्वर्युः॥ आसिन्त्र [illegible] अध्वर्युर [illegible]
ति अपावृतो ग्रहमंत्र [illegible] स्क॰ एवं [illegible] अथानंतरं प्रजापतेस्तनूरिति [illegible] होता [illegible] पाह्य [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सनूपि[illegible] मंत्र संज्ञा। अंत्लाघेव। अंत्लाघेसापोऽबानुद्रवति। अग्नात्वा। एतत्तनुसंज्ञ कामंज्ञो। आग्निं अ
ता। एतं अंत्लाघसंज्ञ कामंज्ञो। अश्वा न्यक्ष। एतत्त्रिय यकातं हदते छेदं क, यं। एषा। या उपा। यदेत त्रियवां कों
सं तदेरु [illegible] वल्लिङ्गया न्यायवाद। एष दुसदृका। एवं वपद। नार्थो गृह्णन कर्तव्या। नान्तरो रीति उक्त।
लद्रुतं। तादृक्कर्म बृ मित्रिग्रावः। अरा होत्या। एतत्तुल्कं तर्वाति दृश्यतमहः। पाक्सत्मा यत्रेतानयमराज्मा
ध्वर्यासप्रह्वानयामन्यपः। होत्रवस्तुको वसुरायतेमवार्यमनुमोदं। सात्यमन्त्रमप्रास्मरहातोरिता। मनना ग्र
हीत्वा। मना रति। मनसां क्रियमाणामन्यन नश्च कर्यतसा तुर्मितिसर्वत्र शान्तार्थमिदमुच्यते। मान। तेषामत्र
युरो वेदतत्त्वयमप्यवकरा। ताश्च चवुअहरण। हृन्य पातधूस्फत्नादयो। पिनद्धा। हरणं कुर्वीति स्ववापह
वा। यावन्तः वर्तातिसायेति। नम। हर्शनात्। तत्र। पेरनु। नेत्रो। स्वयन्त्यारं नता। कानिष्ठा। न्ना मने छायुः। राम
कार्दुबर्योश्च यथा द्रोसम चरमेराज्यवपः। दृश्य। पिञ। इदयमाने पुनं सो [illegible] नयुपेक्षणा। ज्ञास्परं
गतिज्ञा [illegible]। सर्पत्ता तर्पिदेशतानि। तु वेतिसिंद्राय वेतत्पतामुर्वं सकृच्छ्रा वर्गं व्रजयति। काञ्चा नैकत्र

२५

[illegible]स्यमार्गाविविध[illegible] चतुष्पथो नाम हरिर्थ्या नारी श्री[illegible]मध्ये तनवासदेना। दक्षिणे काश्चतुरा
आच्छ क्रोयामध्ये नत्य [illegible] एक इति हृतने। प्रवानन मस्य मपैणस्थमार्गा तिरमप्यसीति अरश्री नापि।
[illegible] वितातीर्थं हरप्राप्य तना। तिमता न्यगा न्कामानित्य [illegible] वाना [illegible] तना। नावे किसर्जताय
[illegible]हानमऋत्यनेनमं। आस्वायमर्थः [illegible] निकर्मणि न्नमातारिकवाऋतवेनोवर्यत सर्वमज्ञाय
[illegible]पतरपालयितारं [illegible] वितीअथ [illegible]। निर्ऋतेतनमस्कुर्यात्यर्थः। अस्मान्नित्वि [illegible]।
नवपुनः प्रवि [illegible] त्य पाठका [illegible]। सर्वेहोनादृयक कर हरानिहत्वा मुअक्ष्य [illegible] तिनि राक्रम
वाने विसर्जतानित्याम गे। यदुक्तो वाग्विसर्गमित्रो [illegible] वः स्वोरितिदनात्र वाग्विसर्गः कर्तव्यः। एताब
ताता। एता वाग्विलेनतस्या [illegible] मानित्यर्थः। ससेत्र [illegible] सात्रे। हात्वशेश्न होतात पुर [illegible] यत्तेषां कमेहा
त्कुर्मा [illegible] न्यगनेत व्यः। एवं [illegible] एतावदित्य तत्य [illegible] नित्यवे। प्रपन्नं ता [illegible] तो
[illegible] त्रा [illegible] मित्यादि [illegible] तुर्विंशा [illegible] नयुर्यता [illegible] कानिसोगोपाणा नितमस
न्यहान्तुकानि महाप्रत [illegible] न्य यववस्थे [illegible] रूपस ययोगि [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वेस्यैकगत्वज्ञापनार्थमित्यतावसात्रे हारकर्ते सपमं हरतिएतावदेव सात्रेहात्रमिन शास्त्रो द्रव्यमेवत्व
णीयना पिसत्रश्च पुनःप्रकृत्य पूर्वे शेष द्वा गीयद्यतान्यत्रेत्र कर्मेतशिष पंच प्रयोगश्वतुः
शास्त्रान्तर सकृत्प्रसक्तिवत्तद्दीपकत्वमित्यर्थः। सत्राणामित्यविज्ञत्वयेत्यादिशीतल जातान्यकालमहाप्र
तमनुष्ठा एतावन्मात्रेहा कर्मत्यादिकमहाव्रतस्यापि अत्रेगःस्यात्रेसरा करणा प्रमन्यत्रसहात्रता
दित्यत्र कर्म्मताम हाव्रतमपि सात्रे मन्त्रे कर्ते वता तद्दोषेति पत्नीवा इतर तिष्ठति हामेन सहित स्यस
त्रेधापि प्रव्रत्तरत्नाति स्मार्तेकः सहरत्येतासिव स्मरद्वात्तग साम यन मुष्याते कथं पवर्तेशत्या वक्ष्यादि
वीनिद्वीतिाशमानि पृथक्त्वा दूष्यति एतन्नामेवमत्यप्रजात्मकस्याना दिनान्तरस्या द्वाद्यशाहः स्वर्ण
मेवत्वस्त्वात् तेथा स्या सोमानां शाख्यादोषं नथा यथेवमपर्के करता वक्षो कर्मगीतस्य थर्वक राम
नित्य पवादे कृत नहोता प्राणाः प्रतागाह शुष्क कर्मणत थातेन कर्तव्याः होतमस्तोः इति होता नाम इत्यपि।
दुवः श्रेष्ठ स्तुत्या वीजस्य नातिद्वन्द्वी होतव्यपनाविधा म अन्य परत्वा त्रगः स्वतन्त्र नीया नीताः दर्शी

२५

उक्त पिकावान्तवतत्कर्मापेक्षणापरा प्रयागशास्त्रान्तरांवान्तवतुल्य नन्ता सत्यवलाभनस्तूबीतो
तेनक्तत्रया स्वादनावक्रमः श्रुतत्व शास्त्रदिक्ष कृतासत्ताकत्यत्रमाद्य मे वर्तुविधि दर्शपूर्णमास
निरूढक्त्रो किल्पादि पुतत्रात्कतं यमेवार्थसंकल्प शास्त्रविना कथमनस्य स्यादेवादः स्तु दृष्टो लोका
दयमंश्रुत्वा गापमाणा दत्तपाश्च पूर्व्यया इतमर्वतस्त्रुबन्धयेत्र अव्ययीनामतयेःश्यास्यात
तास्सा नोकाम्यतत्र कामः फले क्रतोः शास्त्राद्विवतत्यनेनापादि स्थारात्राचीनप्रवणादि दक्षिणा द्वा
तिर दशाशतादि दीक्षायर्षितत्वो वार्ते धत्रुपसदक्षा ठमपदंतत्रेषाप्रसवःकृत्या संस्था समाप्ति क्षान
ज८ नतिंप्रवणाद्या अतुनामित्यादि होत्रावाददनाकवानमतमाता हारिःभवात्रो कृत्यांश्चवेतानवावान्
पूर्व्व एव स्त्वम यथा प्रतयं श्रेतो गमनप्रख्यानामथक्रेत्रत्य मानां समानाभिश्र शास्त्रपत्रांतेथातेत्य
दयोक्ते यत्र मता कोणिका पविरित्रेषामाभ्यावि ितः प्रसमन्त्रे नविधि संख्यार्थ इतिदिवसान
र्धा एतस्यानःयान्यतातिपवविशारहाम्पुर्वदिन्यानिरेतत्स्य एवादेत्या इति विकार्न्याथमास्यानःपश्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धर्म०

तरानि लिटरं च अन्यथो अस्मा रत्नि यत्र हित्वास्मि इदरक्षामि रक्षामनि रक्षा इत्यस्मि न्यते अयमदर्शी
व र्त्ताम्र नाहम य पवस्व इत्यदिति तस्यैव त्रयाणां एतद्दे ब्रह्मचारिणामित्य व्रतश्रेष्ठा [illegible]
नामपि ब्रह्मचार्यादि इतर धर्मेषां विमेषाना इत्तथ इदं नेत न गृहीथ रन्तव्यम् कथं कृ० १०२ एतामहा
यज्ञेतानिमहान्न व तस्मिन्न कुर्वीतानि हानिता निमेषा नाम्ना सूत्रा अयमनेन तदेव अनेन कृत्वा प्रत्यान्
[illegible] कामकामकाहादिनामि त्रीणि समावर्तयोर्वेदस्य एवंतदि इदं कर्तव्यं [illegible] ब्रह्मचारिणः [illegible] ब्रह्मचारिणि
धां समाप्य स्नानं कर्तुं न शक्नोति [illegible] कुर्वे त्रयीन [illegible] एतानि धर्माणि [illegible]
मनता इदमपि तानि व्रतानि श्राद्धादि इत्येवं तान्ये वस्तुतो गानव्याप्य आश्रमस्य समाप्यानुगुणं [illegible] स्तत्य व
संपादितव्यं कालेन मन्तव्यम् व्यञ्जनं एवं विधं ब्रह्मचारिणं तं आह इत्यादिना [illegible] कालेन चार यित्वा गत
[illegible] ब्रह्मचारिणा अनुक्रमेण आत्मगुणं महायोगम् एतस्मिन् महाव्रतं कुर्यात् ब्रह्मपर्यं अर्थादिति पर्यः अहर
[illegible] राजनि [illegible] आगम पर्यावसानं पर्यन्त मनुष्ठानं [illegible] ग्राह्यि

त० २ २५

[illegible]

नयमिति महा [illegible] कृत्वा तेषु [illegible] महानां [illegible] इति [illegible] वर्णानां [illegible] नरसेन
[illegible] महा [illegible] कालमध्ये [illegible] आचार्याणामनुक्रमेण
न आत्मवांगिनः [illegible] मात्रापञ्चयामाद्यानि [illegible] आचार्येण [illegible]
केन कल्पार्थे वा स्मृत्यौ नियोग [illegible] कृत्वा अपपतन [illegible] तत्र आचार्यस्य [illegible] पर्यन्त पर्याप्ति
[illegible] तस्यैव [illegible] कृत्वा अपपतन तत्र आचार्यस्य [illegible]
[illegible] पर्यन्त [illegible] तस्यात्मा पाक [illegible] वगतेश्च तस्य [illegible]
[illegible] मात्रा कारणत्य तत्र निमित्ता [illegible] इत्यादिना [illegible]
[illegible] महा [illegible] अपराधानन्तर [illegible] प्रायश्चित्तं कार्यमिति
[illegible] तस्मात् [illegible] पाक [illegible] एव [illegible]
[illegible] ब्रह्मचारिणाम् आचार्यो [illegible] ब्रह्मचारिणः [illegible] वर्णानां [illegible] तेर्मेत्रे [illegible]

फ० २ मि०

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रलन्त्रैषः तास्थ्वत्रोर्ध्वस्वपारीलदेमश्रीपाद दुक्त मिति दुक्तं तमिति यदेतं वलक्षणे २

इति सिद्धा स्याद् इति समस्ता जा इति निरुक्तं यदि दुर्वानिति दुर्वेति वचनमतं मं उदुतानिस्वृत क्रमेव द्व
यत्नमकुर्वन् निधाय श्रुत्यां प्रेषित पाठस्य वमने दुर्वानि… स्थालीपाकेस्य मशानेति सूत्रे एव स्त्री
शनमापि कन्यमेव स्यवमे प्र उपस्थापयेदित्यपाठ स्यादित्याभिति सूत्रादव्य दि तत्रावसवानौ प्रणीत
दिनानिं त्रिरात्रादित्यनुपारिच्छता सन्ता ॥ समाप्य चानन्तपस्यानने सा श्रापयन्नाप्तमने कर्यादि अप्रयुक्त
कालस्त्वाह । एका दशरात्रा एकरात्रे कालं मवान्तिवा तदन ततः इतः आवाधियोस हृसमवायं तामित्यानी
तिध्यासरा कुतः । अध्यायापवादनात् अध्यायः स्वाध्यायः महानाम्नीमत्रेदत्यधि । तस्मात् पुनादना उपवादनं
अन्यत्रोपत्यतस्याध्ययनस्य उर्ध्वं वादा प्युक्तावदनं प्रोद्य मुपादयी ध्यापनमित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति यदा
कारात्राध्ययनेन ततः अग्नीत्तस्य मध्ये … दुर्गा क्रोम भएकरात्रे अध्ययनं तागमनं कुर्यादिति त्रिरात्र
यानि वाध्यायनात्रिरात्र वक्तव्यास्तामानित्यध्याये नाध्यतेश न कोरिश्यध्ययनम ध्यायः नित्य धनध्यायानि
नेसंतनामिरादे ॥ एतदुक्तं नवानां याव्याह्वने स्वाहा निरूध्य कुर्यात् क्रोति सत्त्रिरात्रमेवास्मिन्नावते पहनिश्वावा
ध्यानंतरं संमान्यवाच्यं च हे … दिशो ऽर्यादिशेयन्तं यान्दनांर्यं कानिकाले ध्यायेतापः समवायो स्वेस हूसंपाता भवं…

न्य

३८

अपरिहिंन दि
नेत्यर्थः

प्र॰ १

देवास नवानेनि छंत्यर्थः ॥ तमिति तानेन कालप्रतिपन्नत्राचार्य कालत्रलवार्याणां संकल्पितं इत्यर्थः
अहं तन्नादि वमितेन स्रोतनेनास्सारब्धत्वा विग ॥ ॥ सु खन्ना हेतं विसदा नागं च वायितो यथा नन्द्रासः
पतन्नपापमन्त्वा तुपसन्नाये प्रकालमिनेन कल्पितपदर्शना दि एकरात्रे कामने जतीस्वपनत्वे
ति त्रिरात्रे कालं मन्त्रिवा तेन शीतदयः संकल्पितः कालस्य स्मै कालेषु पदाऽस्य पक्षे ज्ञातना अत्रोत्स्वप्र
नव्यादितमादय नमाप्य तदन्यत्रापधा आचार्यमन्य प्रातिशेषः ॥ दिताम नत्र वधे यान्हि वत्स आत्मन्यावाभी
तुपस्थतिनत्रस्मन्नत्र तुवस्यमा संतिन्यप राजितत्यापिद वा हृद्द्रो मा शत्रुवः इम अल्लुपनीदिहत्वा स्मै अतिक्षा
अतस्मात्तयाऽस्या दीन्त्रिधायतं स्वधवनमत्य गुरुणा देशः तासमन्व सभी वन्धातस्य पाग्निस्सना ः व्यमा
नः शब्दाः स्मतयानभाष्य कुश्रु यतनपाव द्योपात्रा एतावत्र्भवन्त्व वारणाः स्वक्त्रः … वेदा तिरतावति
तत्राचार्य प्रविदयोत पश्चात् मणाः एवं आगत्र कुरणं पवित्रायाः अतः … गतौ तु पान्त्व राग तो
धन्याधपि तो ऽन्निमावर्य वसदा तर्ग न वाच्या पतितं विनु पर्यग्र त्यपश्चात्ता वार्यस्थापति शील रणेश्च वप्रा
मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धर्म०

तरानि लितर ए व्रत्यमे। अरहस्ता रिंपान हितत्वांप्सिद्दरहानिरक्षानतिरश इत्यास्मि स्तेन प्रथम कांडो
वक्तेन ताइन यमपसदा पिउव्येताा तस्यंद त्रयाजंनो एताद्दह ब्रह्मचारिणखिप व्रतश्चेत्ना हीन काह
नाः पित्रहणाणि इतर यतश्च विमयाना इतश्च इदनंतेन गृह्य रत्नाः स्मृतं [illegible] प्रथमकांडे एतामहा सं०
यन्येतानि महा व्रतवज्जलं न्यूनकांतानि हानिता नि मेज्ञा बाल्या सूत्रा ध्ययनेन न तदेव आनंतबके इत्यो त
पामकाम का हाद्दानसिव्रतारि सत्रणां वस्याबिरसस्वेदविहितद्वहारत्येः। तस्यापि सह [illegible] ब्रह्मचारिति
धा समाप्यत्सानिकं तुन रा व्रतिद्वारदंत गत्स्य नेकु वेत्रविनता निश्चहातुवैशीक्षात नमपिनस्तेनारण
मनतादूलसपता नि व्रतानि आहा यत्त्वेव रतान्व दृत्ता मानव्याख्याश्रमेरु समप्याऽनुगुणं प्रवेपुंशाद्दातत्य व
मर्पा श्रर्नेकालेनमनुकृत्या ध्ययनं एवं विध्रव्रह्मचारित्वं तं आह व्यित्वा [illegible] सरावमंकालेवारयित्वा गत धर्म०
स्मनक्षत्रचारित्वानुका जिनवालमुंजी कृष्णा यो गएमरहमहा व्रतं भूयात्प्रपमे भ्रपादित्यर्थ ब्रह्म
[illegible] रपुन श्र [illegible] हा साम्य दंप्रयोजनं तत्ककिंचिन्नतं द इत्यागम यी का मने पर्यंतमनुष्ठानमपि प्राहिय

बायेस क्षत्रियस्य कालो उपवर्तनी पेव कत्वा ततो ध्ययनं कर्ज व्यमितिं एतदन्नया रक्ष व्याध्ययने सेपादनो
यमित्यर्थः आचार्यका शश्रयमपि विशेषा महा व्रत। पनिषदा रध्ययने न पति। येषको धीयीत शिष्यस्तदा
वायेव तुदाधी पीताय याचार्यो प राजितं शिष्यमाचार्योर्न मागो ब्रूयादेवमे कश्चेशिष्य स्तेनत्यासा
गुरवो धीयीत न यदि दातहवी नाना दानायेभिप्य न आदरणाय: अतरत्न ज्ञायते एको द्वावह वाका धीयीतं
तिश्च ध्ययन एवा यं नियम: आ [illegible] त्विकएव। अतो दृशना दरत्नुप्रवन [illegible] संस्कारस्य। तत्र सिद्धो प्रमा
णमावाचा।। कालस्तु स्वाध्याय:। एषु महा नाम्न्यादीनाम ध्ययन कालउक्तो [illegible] तमेव कल्पा
वितनधी [illegible] पाठस्य कात: फाल्गुन मासमारभ्याः [illegible] पौर्णमास्या: कालः सुनि प्रा
ध्ययन कालः [illegible] पूर्वाह्णः [illegible] पूर्वाल्हे स्मिन्काले ऽधीयीरन्। आवत्या पूर्णमासी पराद्धेः
लेपी पूर्णमासी पूर्वा वाधेर्य स्य कालस्य स्कन्दः इति।। ।। इत्याश्वलायन स्तूत्रवृत्तौ नारायणीयायां अष्ट
मो ध्याय: ।।८।। ।। उक्ता काहा उक्ता सातिरात्रएकाहा हीनसत्राणां प्रकृतिरत: ऊर्ध्वं विकारहा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निमाहिकाणारेतस्य एव सात्विकस्योत्पत्त्या हानेकाहान्यारंभायेतद्रस्मात्क्रोद्दोनाहीनेकोहाहीनाः न्वक्रुक्ता
मनाकर्यःउक्तप्रकृतयाहीनेकाहाःसत्राणां तस्यायमर्थःउक्ताप्रकृतिमर्धानरप्रउक्तप्रकृतयाहीनेका
हाःप्रकृतिः नकारानरूपानरामध्यनर्वातः ज्योतिष्टोमाहसर्वेषामेकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिरितिप्र
सिद्धेतरदितिदिक्षानिनमाजिकाणिवतुविंशतिरहान्यहीनेकाहानांप्रकृतिवनेनतदृतदुनर्यस्मिन्वद् म४
सिद्धेतरदितिदिक्षानिनसाजिकाणि वतुर्विंशतिरहान्यहीनैकाहानां प्रकृतिवनेनेतदृत दुनर्यस्मिन्
नप्रकृतिशब्दनप्रत्याताएतदुक्तंभवतिद्वादशरहान्यहीनैकाहयोरकाहाहीनावचने नेवद्द्याति होमसरूपाः
मात्रिकाहःसरूपाख्यातिएतत्सत्रप्रमाणंवस्यमाणांनासंज्ञाकरणातेषांत्रोभमप्रकृतिवकर्दनेवांतिअहो
नशब्दस्यपूर्वनिपातःप्रवेशःपदेनसंधौक्रियमाणांमध्यपर्वोद्दिश्यलाघवाद्यःसिद्धेःनेवाःएकाहाहीना वद्रस्य
तद्गुत्कृते वोनयप्रकृतमदृतस्युक्तानाने नसूत्रेणसात्विकप्रकृतीनांनाम्नामुच्यतेएकाहाहीनेषु यथाभक्ता
प्राकृसिद्धेःहानिरविदेशान्निमात्रिकाःप्रकृतीनांअहानिरक्षाभवदेशइत्यवश्यकोपिप्राकितिद्वैवाहाभिः राम
सात्विकरतिरशहानिमात्रएवाविसंधिसिद्धमितुच्यतेतस्यादप्रयोजनंयत्रवस्यमाणं कर्मप्रावितद्दाहर्नाममनानित

२८

श्रा०८

नन्वमितिनहारस्यागहाश्रतात्कृवनन्तस्वंवमहानाक्षीक्लाजतादशनास्तिवणीनकृवीननंरसव
मारम्भहाचतन्धाह्ययन नंततानंतरसनमर्रकधनिवरुतिकर्मणउदाप्रतात्राबार्यमात्तुकेमोम
नअतवीर्यानुदगयनमात्रंप्रमाणप्रमाणमादृतान्कुत्स्न्यन्तर्वितेश्चहत्यकर्मणःपर्णिाननित्यामित्यमाग
केनकपारवान्नासस्त्रीनिर्यापमनरणक्रवाअपघटनतत्राचार्यापिनद्देवातलपर्यान्तपणाविद
इपदृविहितस्यानीयाकेनकस्यांदृतातपक्षेलीनिवापप्रलेपाकृत्वाअपघटनत्राचार्यमिवस्त्रो
विज्ञापयीनत्यपिरात्रिस्वापक्रिनिहितस्यान्तीपाकन्त्यवगतेअतसंशयावस्तावगभान्नप्रश्नतस्य
लघुमात्राकारणस्यनित्तनिमित्तादापदाकारितास्वस्थात्पाकर्सत्याचित्तिदाआदुत्राश्रमास्वेजातरस्तत्र
व्याअयवदुस्त्रमाणांपरहितकारिणांवुल्लूवैकेवाकेनाद्वश्यराधानन्तनद्ध आपाद्धितकारोपनौ
पुनरेतमास्त्रपतनःसंवत्सरंप्रणिएतंचावयोद्दृतदतिन्संस्तुतन्यान्नीपाकदतविस्तनएववत्तस्य
यवश्रवतुतपर्याप्यत्वारोप्रदंवारिणिमार्जायोहुत्वारश्रश्रावंसृतिदवक्षादिदश्रवपादितेसंत्रेत्य

क्र२ श्रि

अत्र स्मृतिः ततश्च तदोषं श्रुत्वा यारीत यमन्त्रीपाः पुरुषमिति तु कृत मिति च पठति केवलम् २

इति सिद्धा स्या नागते समस्तजः इति निरर्थापि कुर्वीतेति तु चेतिवचनेनमतमेत नु नास्तिपूर्व कर्म व हा
यत्नमकुर्वचैव निधाय श्रुत्यामप्रवर्तितव्यमित्यवमर्थं कुर्वीत पण्डालीपाकेस्य व मश्शानं व पूर्वे त्रैषएव क्ष
श्रानमापि कर्तव्यमेव त्स्य व मर्थ पूर्ण कर्तापमादित्यपाठस्तु स्यादित्यमिति श्रुत्यादत्य रिः। ततोऽब्रह्मवाक्यादे उपर्गेण
दिनामविगताः दित्य मुपरिष्ठात समाप्ता। समाप्य वनमुपस्थानमेवं स्मा ध्याय चाप्यमनेकाऽश्र प्रयम
कालरत्या हि एकादशना एकत्र नेकालमेवास्ति त्वात दन तर दर श्रावयित्वा सहसमवाप्य ताम्
तिथ्यायया कुतः। अध्यायापवादनात्र अध्ययः स्वाध्यायः महानाम्नीमनरत्यपि। तत्स्यापना दनानधपवादनं
अन्यत्कृपयतस्याध्ययनस्य दर्थवादा ऽप्युर्वादस्प्रिाध्यमुपार्थ्या ध्यापनमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति तापए
कारात्राध्यापनेन न तान्नीरन्ध्र मध्ये तु क्रोशा भएकर अध्ययन वाऽपमनः कुर्यादिति त्रिरात्रं
वानि वाध्यापना त्रिरात्र व क्रमस्ता तायाति तथा कर्ने नाध्यतश कोसिश्च्य यनम ध्यायः निरूपनध्यायाः न
सेमा नातराये एतदुक्तं नवता यामहुतिरता हानिरध्या कुर्या क्रीतिसन्यरात्रमेवास्ति लोकेऽपि हानिश्चा
पानंतरं संनाध्यवार्यं च द्विलकाला दिलो ऊर्यादिसेन नयमान्दनांगपूर्व ति कालेश्रा वार्यस्य समयाचे स्वेस हसंपातेमनरां समा...

य

२८

अपरिह्वेदिः
वैश्यर्थः

प्र० १

पेतास्मकवानो छंदसि। तत्राघाति तेन कालिप्रतिपत्त नत्र आचार्योऽकाल गात्रस्य वारणास्तु कल्पितत्वेन पि।
अहतनोऽनवसितनयोतननामभिन्ना श्रि आविरप्युरुचनदाहितं त्रिसदाहिरणा व दृष्ट्वा यथानन ह्यासः
पत्र ग्रंथापामकल्याणुपत्त्वाय एते कालामिति कल्पितं पदर्शनादि ग्रंथ दर्शना कालेन तु अतो च पनवेने
तत्रिरात्रकालमिति। नेत्र सोऽत्र स्वकल्पितः कालिकस्मिकालेस्य पदाऽत्वय कर्णे। पूर्णान्ते अत्रोक्तम्
त्यहिति मदर्थसमाप्य वास्त्रत्राय वा आचार्यं च रम्भतेत्रशषः दिनाय तन्तु पवाद नेतस्याजकावोर्शा
उपस्थितितस्मिन्नुक्तस्यमासस्थिति शास्त्रशिष्यायाचिर बाहवी माश्रव। एष व कुरवनोदिष्ट त्वाग्निपतिता
अपतस्या त्याव्रतस्यावोऽन्विधायतेऽस्यवत्स्यगुरुपादेशः तासन्व संतरिव ब्रह्मातरपाम्नि समः सममा
नः शरीरे च मतर्यानस्य कश्रतेतपाव क्षीयाता। एता वैकर्म श्रुत्वा रणः स्वक्लेशः क्र वीर तिरतावति ल
तस्य आचार्य यदत्यति पश्चात्ममतः एकमासात्र कुशलपुण्य पदवश्यकः। अत्र । मया। वारमतो तु पान्थरात्रगत
कराधयित्वा ऽस्मिन्वार्यं च सदक्षिणं कृ वाध्यापित पितृ वेदपर्व गन्तव्य पश्चाद्धानार्थ स्थापति शोत्सरणाख्य व श्रा

ना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दर्मेणु०

गत्र पुंनत्यग्रस्थितं दिशमभिसर्पीत्समाना: [illegible] होति। [illegible] नाम शरीरस्य [illegible] वृशः अतस्वारी [illegible]
नार्थस्य [illegible] मध्यायां सन्नामन [illegible] त्रयारम हानाकी [illegible] हीत। पुनः [illegible] चापि [illegible]
अतस्स शमानपृष्ठा [illegible] वक्षद्रुपा [illegible] यमपि समील्य वना: [illegible] सर्वा [illegible]
शः [illegible] सिद्धे। [illegible] कारीध्या [illegible] मवेत्र [illegible] गत्रा [illegible] त्रादित्यमी [illegible]
[illegible] मशानित्यवना [illegible] मका भारा: पुनरा [illegible] लिता [illegible] शतसमा [illegible] महानाम्न्य
न मु [illegible] समाप्या [illegible] महान्तम [illegible] श्रावणे। तमहानाम्नी [illegible] समान [illegible] यथा [illegible] नद०
वं स्मा [illegible] नामश्रा [illegible] स्तनपत्नीव [illegible] त्रयम
[illegible] पर्भः [illegible] महाव्रता [illegible] मनुदुत्य [illegible] राम
आना [illegible] श्रवणे [illegible] नानां [illegible] महानिषदो [illegible] नेति
[illegible] महानाम्नीनामध्ययनविधिः [illegible]

तोन्निषदारम्यो [illegible]

पाव स्यते [illegible] नास्ति। तत्रापि तत्रामना मितं [illegible] पनार्थ: [illegible]
स्यमाणानाम [illegible] नास्यायाम वस्त्रा [illegible] तत्रामना मितयामिध्य [illegible] कालवायत्रा
[illegible] शवव नमस्त्र [illegible] तत्राभयत्र तान्यव [illegible] सत्रार्थः [illegible] नामवायमति [illegible]
नदीलोपस [illegible] स्वकीया एव नियमन [illegible] सिद्धं [illegible] हानां। तत्रैका [illegible]
[illegible] स्वकीय [illegible] नुवाद [illegible] नाम नाम्नामिहस
[illegible] विशेष [illegible] नामध्ये पसान्निकर [illegible] स्वपंक्त [illegible] वसत्स्थेप
[illegible] नास्ति [illegible] नमे [illegible] स्येव [illegible]
स्यविधः [illegible] नास्ति [illegible] अपवादः [illegible] विशेष [illegible]
तिसिद्धं [illegible] विशेषविध्यर्थः [illegible] नामपवादः [illegible]
[illegible] धर्मप्रदर्शनार्थः [illegible] नदीलोपस [illegible] सिद्धं [illegible]
[illegible] इति [illegible] महानाम [illegible] नास्ति [illegible]
याग०

नेऽप्यहीनत्र्यहानि इत्यर्थः। तत्र तत्रांगानि संख्याः संख्याताः। पञ्चाहात्प्रभृति ऊर्ध्वानि द्विरात्रादिशतवचनमसिद्धिति नैकाह त्र्यहा
वस्त्वा प्रथमस्यानुग्रहः इत्यार्मसिपार्थ्यपि ह्यहरनुग्रहरणं बहुवचनेन समाम्नातः अहर्गणाः हीनार्थाः। त्र्यहाः पू
र्वः। अतो हावा पूर्वंतेशय। अत्रापवर्ति इत्यतिरिक्तं ते ऽश्नातिशरात्रिकवचनं स्यबहुवचनस्य च पूर्वं वदेद्व प्रथग्ग
ने। एवं त्रेतुपः। एकपक्षा इति द्वादशाहान्तमाप्य इतरास्वेतान्प्रकृतत्वाद्यस्मिन्वषत्कर्मणि तिरात्रवचनेऽन्यतिरात्रा इत्या न /
तिरात्रागत्यतबहुवचनर्निदेशाहानेनायमर्थः। ज्योतिरादि सातिरात्रस्याविंगपएकाहत्र्यहं तरणानि इत्यस्येतस
ईश्वरस्य शतदक्षिणावेदितव्याः। प्रथमवचनमन्यवरूपं पाशाश्वारक्षिणाः सामवमसाहदक्षिणात्या इति विशेषविहिता
नि। समुच्चयार्थी साहारात्राः। कुशात्रांविंगपञ्चातिरात्रिस्या यतिरात्रमस्यापि सहस्रदक्षिणत्वप्रापणात्रसा
इत्यर्थ हाः हाश्वान्वगाहरात्रेऽप्यत्यनेनान। तदा च स्य निरूढत्वाद सम्भवेत् हीनकाहत्र्यहाश्वाहाश्वसहस्रदक्षिणावेदि
तव्याः। अतएवात्रत्त्रहीन ग्रहणात्तं सम्भवाणि। त्र्यहाक्षूर्णं सायेहीनाश्चतुरहादयस्तासु दक्षिणापरिमाणं साम
शानमने भापाणांत्रे अतोऽत्र दिरात्रमहस्यातिरुत्वात् ततः परतो यावंस्याहीनेत्यपत्यं सा हस्वर्मितिकलाव
तुरहे सहस्रद्वयपञ्चाहे सहस्रत्रितयं षडहे सहस्रचतुष्टयमित्यनेपरिमाणाक्रूति। अत्र पितुः समावदितिसम

३०

मित्यर्थः। दक्षिणापरिमाणं सांपायस्य ज्ञानात्। तत्र नः सम्भव शेषः। यस्मिन्नहीनेमावत्यो दक्षिणाः प्रप्राप्ताः समेविन
स्योहर्ने विभाग महत्यहनि देयाता। अतो विकाः। एवं सविभागक्रममाणा। अतिरिक्ताते ताकृत्ममहति निनित्यो। अ
विकाइति वचनात्तस्ताः लभ्यन्ति। सहस्रात्माय इति सम्यता। अतेनावः। यान्यहानिस्तोमपृष्ठसंस्थानिः संवत्सरान्य
वानि ज्ञेयानि पुत्पन्नानि तानि यस्क द्वाकिंशति दिशानितपुमान्ति दिष्पुपपृष्ठक्रागवशादपथुवशाद्राक्तिमाहीनान्य
त्वम दित्यास्ता याप्यस्माकं सात्याद्यानीति मत्वा तस्य कल्पनेमध्यतिरेका घवात्मनि भूमापुत्पन्नानीत्यर्थः। तत्काः इत्यर्थः ५
याः स्तानात्ताम स्पेत्तम्य क्रोमन्तस्वेनारतं सुक्तं। तथापि क्रमादि निमित्ते निमित्तिकाविकाराः सान्निपास्ते अथ हस्त
कृत्यादयः। ता ध्यां शम्या। माध्यंदिनसवनेहानुरूपं विशेषात्तवं हि निम्नसंपत्ताम कारे तमिवशास्य संस्था विनिषेध
त्यमरुत्वतीयमः। तत्र पूर्वोक्तिं यावत्तावत्तः कुशानां न नेता इत्यतो वन्येनेनन्यायेनमरुत्वतीयः सूक्तो हारो वा नत
व्यइत्यर्थः। निष्केवल्यमरुत्वतीयपार्शयोरिन्द्रशब्दे स बयस्सामि द्विपिताः स्तामिनामाध्यात्तिनशब्दस्य वा हानि सामा
न्तिकाहि मितपिशात्रिनि चैव न्यायेन मन्त्रेण कारितशास्यपदाप्राप्तत्वं। तत्र सुमिरेवनिर्भेत्तव्यस्तोमः तिशमने
सुक्तमातिशोमनेवकर्तव्यं न मन्त्रे। यदिस्वर्गामाभिकानि काव्येऽपि सामस्तदा तस्मादपतिशंसनेन कर्तव्यं। यदाहे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नस्मादाःस्वस्मादतिशंसनमिति। निष्केवल्यस्तोमकारितमिति पाठः कर्तव्या न निष्केवल्ये सामकारितमिति। तत्रो
क्तेनं। निष्केवल्यमरुत्वतीययोः निष्केवल्यस्तोमकारितं शस्यमित्युक्तं। तत्र स्तोमविवृद्धावुपजनस्य नियुज्यते नि
विद्धानीयानां पुरस्ताद्द्वावापोभक्तीत्यस्य। न शामापि निविद्धानीयत्वस्तवति निष्केवल्ये तु ताः … पित्वा नि
विद्धानीयसूक्तानां पुरस्ताद्भवति। सूक्तानां पुरस्ताद्विधानं क्रियमाणे तावत्व … मिति वचनात् … स्य पादग्रह
णापि सूक्तत्वगास्त एव। सूक्तानामिति बहुवचनमविवक्षितं। यस्मिन्नहनि यत्सूक्तमवगतं तस्मात्पुरस्तादत्य
र्धः। हन्। ह्वारः। स्तोमहानावपि निष्केवल्यमरुत्वतीययोरेकमेकत्वेयावत्यायावत् इत्यनेन न्यायेन सूक्तानां
पूर्वपूर्वेषु इतरेतराश्च सत्यपि हानाविति वचनेस्यार्थस्य सिद्धावत्या हानाविति वचनं निष्केवल्यमरुत्वतीयास्था
मन्यत्रापि स्तोमहानावसत्यामवगतस्य वसूक्तस्य पुरस्ताद्द्वारान्वतीय वमर्धः। … नेषु। सति … गिकादया
भूपर्यताः स्तोमास्तर्षुक्रियमाणेषु सर्वेषु सवनेषु हातुहोत्रकाणां वसूक्तस्थानेषु सर्वेषु तवाएक … कर्तव्याः। तत्वा साम
एवत्स्य वधारणमस्य विधेः सकार्यत्वाय स्यात्। यातयामानातत एवोद्धार इत्यनेन सूत्रेण सूक्तानां पुरस्ताद्द्वारा
विनिनः तदावसूक्तस्थानाधि … तेनान्यायागत्य तदस्य प्राप्त एव वचनं सामस्था … तत्र गत्य मात्रस्या

नित्यानि विद्धानीयेषु सूक्तपातमेवात्यन्तमन्यदिदियाः … पाम यदि … त्स्य घोदनात्र स्वरूपनि … स्थाने
नित्यत्वं वा … स्थानेवात्र कोटवेधायुग्मस्य … त्यादिग … एतदुक्तं भवति हीनस्तोमेषु सूक्तस्थानेषु … स्थ
… ष्यमाणेषु तत्स्थानां … मात्रायां … सक्तानुमारेण कोटवेधायुग्मास्य … नाम … दद
ध्यान्विता वचनं मतरणानि। … पूर्वोक्तस्थाने … सिद्धय … त्स्य … पूर्वोक्त स्थानं … यति वचना
द्धतस्य स्थानानि … हतीति। तेन सूक्तपुरस्तात्स्थानवात्रिंशद्धेलवा … स्वस्मात्स्थानादिति सिद्ध
उक्तां स्थानि। उक्तानुक्तानेनेव स्य माणेषु सोमेषु उपक्रमकालप्रभृति चातुर्मास्यशरीरस्य पसु … संबद्धस्यास
बद्धस्य वत्रापणार्थमे ज्ञायाः सामस्थानिसंज्ञा प्रवृत्ति वानुमास्यशरीरसंबन्धिमन्त्राभाविशेष उक्त्यते … एं
स्थानेसोमाः कर्तव्याः। अयूनेकायूपवेस्थानेविहिताः सामासानयूपकान् परिहितानेकशारवेन इंष्टाते अपवे
मेवक्षायूपवानेवसामः यथा ग्निष्टोमएं … स्थान इति। परि … जंति। अयूपकेषु सोमेषु परिधौ पशुनियोगः कर्तव्यः।
… दक्षिणार्पतधातुर्जै … त्र्यो न मध्यमा उपस्वार विरोधात्तत्र यूपधर्मा न कर्तव्याः। एवं त्यत्र वचनं परिधौ प
शुनिमेनं … तान्न परिधिषु … ता … हिता तन परिहिता एव परिधौ पशुनियोगः कर्तव्यः। पशो … सपामा … क्षु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कर्तव्य एवेति चेन्न व्याख्यातः। ज्ञनि। ह्निः। रहा। वस्तु। एतानि प्रातरहिकानि प्रथमं संपातानि निगृह्यानि द्व वयाः प्रथमं चतु
र्थं स्वरसामसु प्रथमं छंदोमेषु प्रथमस्मिन्नेव। तिप्रातरहिकान्येकाहेषु पत्र पत्रा तिरिक्तं ततत्र पवे ब माध्यंदिनं सव
ने हात्रकाएकाहिकं शस्यानवंति। नाति शस्त्रा मिकशस्याइत्यर्थः। अस्य प्रयोजनं मंत्रावरुणाच्छावाकयोः मध्याहन्ना त
रयस्य पूर्वस्य सवानुद्रवः। दृतस्या एवात्वात्मिना नद्धिः यनयोः संपातत्वेनात्पकाहिकत्वेन प्राप्तौ तद्दवतम
न्यपूर्वस्य स्यानइसनेनत्स्यायेनेकाहिकयोः पूर्वयोरुद्धारएवस्यादृतस्तानितृस्य धर्मिकाहिकवचनं माध्यंदिनाधि
कारा माध्यंदिनसवन एवायं। कधिमवतिनेत रयोः सवनयोरिति। सिद्धं वच्या। मयुः। प्रातः। पयुः। वध्वा पवुः अ
स्मिन्नहनि सवनीयः पशुर्वश्वश्वे … नवति बाहि। वध्वा। अनवध्या पशुश्च बृहस्पतिदैवत्या भवति। करु। ग्रहः। ग्रहे वे
द्रनासुगाआयुषीविपरीतेड उक्ता। उत्त। पयुः। तस्या यं … बृहस्पत्यः। माक्त। पश्च। तं सारस्वत्या पासरस्वतेमा
पश्रुसवनीयान्वतः। मत्रा। वंध्या। ध्यहारं। प्रातरनुवाका न्यूर्वस्य तत्र ऊर्ध्वं संधानेष्य उत्तरस्य वतेत्राणानु राम
त्रा तासिद्ध रकवाभ्रात्रा … वध्यान्वध्या भवति। अग्निः। स्यात्। यामैकाकुर्मी स्याग तत एवानुः पशुर्दैवता भी
सयारुद्राग्निः पशुरिति तस्या स्यानाभितश्च कर्तव्यम … सवाग्नि … मवा रु

नासु पद्यति पूर्व। अतिहोमाग्नियाम संख्यागृह्यते। अत्र विशेषाभावात्सर्वत्रो भवानुवंध्या वपुश्चकृतावेवासा कोत्रानप
न्यद्रवोदनासु पृष्ठ्यात्र्यहः पूर्वं निरुक्तत्र्यहो तावस्पुकं तत्त्र्यहोनिरुक्तत्वात्। सांकर्म यस्यानि भवति यस्य त्र्यहस्यात्प
मरात्र भवति स। तिरात्रो नः। उक्तम हरतिरात्रं संपन्न वति। अतरनुपपन्ना प्रसंगस्येत्यर्थः। इति। वीति
अस्य त्र्यहस्य यदि तापस्य ह भस्मिन्न दु सवनीयपुरोडाशा रुक्षुसकमाघ्नायानि पूर्वविकार तु सवनीविसिता। निह
वीप्सिनानिषपासरस्य मन्वायातयपुः। ततो। दैवे प्रातः। त्वं। अन्वायातेपयुरिति शपः। माध्यं दिने। अन्वायात
ययुः। अत्र। पित्रा। अन्वायातय पुरा पशुवजेन रव …तरा …तयाश्च इति तयोर्मध्यर इत्यर्थः। नत्र। राग्नोः अस्या
पि त्रायामना पृष्ट्यानतिमाशितन यीयामिवाना तत्पा पश्यार्थ भवतो इत्यर्थः। अनु। ययु। अन्वायात यपुरिति पुन
वैब नं सवित्रानु वृत्ति प्रदर्शनार्थं। न पूर्वेष्वनुवृत्ति निवृत्यर्थ। पारिसंख्यात। नुवाद अथ यितुपुरु इति आथाश
वः। अथ स्व … दिनान्न यथासंख्येनान्नहमयनीयाः पशवो भवति। सौर्यो। वध्या। अत्रानुष्टुप्यां गाव
सरगत न्याहिकेवा … ध्या अग्निः स्यात्। आतं। ययुः अन्वायातयपुरिति। अमदि … न इत्यवगमनीया पि भवति। नाय। पशुः। आरून
स्य सवनेत यस्यात्रत्यस्य देवता तर विधीयते। अग्नि। वध्या। इदमपि पूर्ववदेवदेवताहर विधानं। अन्वाद्विशाः। पा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्यतान्यैहा मुख्या मुहान्य उक्तं। तन्निर्तिवाधिके च स्मिन्नहनि प्रकाशते वाशक्तौ वा संक्रान्त्या तत्र्याः। अथ चातुर्मास्य-
अपत्यमाम् चिकारार्थः। उत्तरत्र पवदते श्यामाः प्रथावदुमपश्चात्ते सर्वे गाजन्म मसं ज्ञामवं तिनं केवलं सामा
स्वत्याधिकार यथोक्त नेऽपूर्वत्र तु मासा एव चातुर्मास्य संज्ञा भवतीति। तत्स्यैव नसिंहपुराणे। या फाल्गुनी
पौर्णमासी तस्याः पुरस्तात्सा निरूप्यते केनाग्निहोमाः स्थितिरेनाप्यारं। हायणमयनं तेनेन यष्टव्यं। अस्य चाराह
णं यथा ज्ञात्वा ज्ञात सखानां तदेकादश्यां तनं वा चातुर्मास्यानामारंभः सांवत्सरिकत्वेनाय्यो जैनाधात्मनिबन्धः पु
रस्तादितिवचनात् तस्मिन् शुक्लपक्षेऽस्य प्रतिपद् वचस्यमहस्तं जार्तं। तदानुगुणा पन तस्मिन् शुक्लपक्षे चैकादश्यामुपसंह
र्तव्या। पौर्णमासी। कृत्वा फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुञ्जीत। आरंभे तैवं वैकल्पिकं कर्तव्यमित्यर्थः।
पवित्रेणावान्यारंभणायत्संक्रान्त्या तस्य वैश्वानरमपर्जन्यान भवति। निष्पा। चीर्णा। यानि वैश्वदेवादीनि पर्वाणि
तानि तिथ्यानि नमः चातुर्मास्यस्य वपरं तत्रारण्यमेव पर्वाणि हानि। वरुणप्रघासेति। वरुणप्रघास दशी पौर्णमास्यां राम
कुर्यात् मासान्तं समस्या। इति केवित। पर्वोक्त स्थितिरिपर्वणा। मितरा स्या। पूर्णानित पुत्रो स्यां याग। कृत्वा
इत्यपि नित्यायैव पर्वान्तर पूर्वका स्यां यागं कर्तव्य हविषां। नेवर्जितं। रागकत्वोक्तं। अहरिन्द्रं पर्वमेवानाम् ३३

वेनवति एकस्मिन्नहनि पौर्णमास्यामपरस्मिन्नहनि यमाना स्वया। पुनरापि पौर्णमास्यां पुनरपि मानास्ये। निपद्य
निपद्येमानाम कृत्वा पञ्चमी पौर्णमास्यां शुक्लपक्षे मासस्यया। पुनरप्येवं संवत्सरान्ते। संवत्सरान्ते इति संवत्स
रस्य पुरस्तात्स्विपर्वं। एवं चातुर्मास्यैः संवत्सरं परिसमाप्य मनस्कालान्यां च नामी रोमायाग नसंवत्सरः प
रिसमाप्तो भवति। तदुक्तं कृत्वा स्वस्याप्रमतीत्यां तस्य शुक्लपक्षेऽस्मिन्नेव नीमद्दशपर्योः कर्तव्या। पर्व दर्शा
प्रतिपद्विना होत्रा च तुर्थी। गवमणां वा। उत्तमहरा निश्चयनायस्या। ततः संस्थपयेत्। सप्ताहानि तत्स्याद्दर्शा
दर्शपर्वस्य होत्रा पाल्गुनास्पात्सुत्यमरः। एके तासुनीनपञ्चलकृता भवतः। अथ धर्मु वशाद्वा सहदीक्षणीयी
नयोः कृत्वा सामकया धवतापस्वति। उक्थ्या। नापः। सोऽपूर्वामिपर्वनामकथ्य संस्थाम भवति। अहरह
इत्याऽमयशानिषक बल्पसंजात्रे अहरहर्भवतितस्यामिनिषिक्तं बल्पसंजात्रियानवति। पवमानेरयनं पाक
तस्य यानिवी तिस्थानि गमत्यत पः। सोऽपि। ज्ञीता। समोत्रमसल्पतो पञ्चमनार ज्ञानिष्के वल्पस्तोत्रसहिता
नश्रा हवनी यस्यामं। नेराता नमतातिषेवं तथ च यवः। तस्मात्त्रिषिका मरा नेतु नायमात्पदीरस्तानाप्तुरू
पा मासि मासि ते तु निर्भोगताः पारणतायसुस्ता प्रतायाम्ना तथोद्गात्र राजकार्यपरिवादारामत्या।

दयउक्षेत। तत्र परिवृता मे त्वेषः। हरश्चमपः कथि तुर्हरिश्चन्द्रोऽनुज्ञाः स्मित्त्रा शौनेहता शौनःशेपमाख्या
नमनन्तरीतमुपादि त्वेषः। तत्राख्यानं ब्राह्मणेन गाङ्गेप्ययाय। हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाकः। तेसर्वेमाव
सीतत्वेषः। हरायति हातुरासनतित्यीनकुमार्थ। अर्थाराससनमस्मन्ति रविधेया अत्र तत्र योः सेकार्न्त
नमकत्वेषमेव। मस्माय थशा हिरण्यं तस्मादेनेराजा न्यथसात्मस्वयति। ताथ पुष्ट्व हिरण्यमासनं द
रत्नसेवेशादित्वेष। ॐमिगार। एवं त्या पाः। एवमिति नाय प्रतिगरः प्रतिगराय नतातस्मादेव मः षि
ष्यो। गाद्वं आत्युप्रतिगरो भवति एवमेव तथा शब्दगाथासु प्रतिगरस्तत्वमिति अस्मिन्नाख्यानेकस्पनून
मित्येवमा। याजवः। अर्थ त्वमपुत्रमिच्छति त्वेषमा। गाथाः। सर्वत्र च ब्राह्मण्या ऋका गाथाः दृश्यन्ते। ऋ
गाथानां प्रतिगर इति। यी ना हु सत्रा वाक्येषु प्रतिगरो नास्ति। हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्यारभ्य हन्तारं दपत्र
छैत्येवमन्तमुक्त्वा वसाय मध्ये मामस्यारभ्य नारदेत्येवमितमुक्त्वा वृसितेत्येवमन्तास्वृच्छु प्रतिगृणाति। सर्व राम
नन्दा पातेनां गतेर्व प्रतिगरो नास्त्येव तत्र वृत्तिनतः सएकया द्वाभ्यां थतिःम तु वा ते ते वा हन्तारं
वृक्ष्णा वसा नदराजेन्द्रो भूमानः इत्याऋत्व प्रतिगृणाति। एवं सर्वत्रा वक्ष्यन्ते प्रतिगृणातिवाः ॐमिवतिर
३५

मिति वदेव मिति तिदेवशब्दे नवेदिकालमुच्यते। ॐमिति वैदिकवचनं मिदमनुज्ञाववनमित्येषः। तथेतिमानुषमा
त्रमिति। लौकिकमिदमनुज्ञाववनमित्यर्थः। तथा तौकिक वा इका त्यामां तथा शब्दाम्याः प्रतिगरं भूतान्याक्ष्या
नेराजानं यदेपो नसः प्रमुच्यते। पापशब्देनात्र महत्या पमुच्यते। एनः शब्देनान्याम हतो पाप्मानत्या च पापात्प्र
मुच्यते त्वेषः। तस्मान्न व्यातेय स्माद्देव हाख्यानमं तल्लिशङ्क प्रतिगरेषु कं महतोल्पाञ्च पापात्प्रमुच्यते त
स्मादर्थेयजमानो पिराजाय। परकल्पेषुह्न विजितवान्नदेत छौनःशेपमाख्यानमाख्यापयेतव। य एवमाख्या
पयेतरा ज्ञातस्मि त्रुत्वतिमहदत्तमपेनानप रिशिक्ष्य कतन्गशब्दो। प्यर्पवक्तो। सहस्रं दद्यात्। होत्र इत्यस्मिंशतानि
चेत्रत्यमपि ह्रयेतु स्तन। यथा। सेरोच घस्य स्वं यश्चाया स्वं तत्स्थ यच्चासमासेनेव दद्यात्। यद्यस्य स्वतन्त्र सार्धत्य
त्येन अस्मिन्नकरणा ब्राह्मणानुवादान्यूनाधिकनां शंना स्ति संस्कारितानं संख्येप श्रयानाम सप्तहृषः आंगृह्य
दयः। तानिः सप्तावस्वारि त्वादश्रीपयेन यजेत। दशपेनामयज्ञ कतुः। तत्र। यथुः। तत्र दशपयेष केकवत्सद
शपुरुषान्त्रयं प्रोक्ता। नित्यानां। पयुः। जकृता यत्र प्रसंगेन तत्र यज्ञियपकारण हामामिम वाल्यासनारख्या थावत्
तानपाकारणानं नित्याइत्युच्यन्ते। तात्रसंसारव्याख्यास्मिन्नेव तरीतरा पुरुषान्त्रत्र समसमन्तु प्रसगायथुः। यथुरु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षा अनुग्रसर्पतितए वृत्तसणा रतुर्व्यंताधिर्मायमुः। य द्यामातृतः पितृतश्चोत्तयत्ता मदश पूर्वाः पुरुषासोवि
धमानपसापुत्रोः कर्मभिः प्रतिषिद्धवर्जितैः श्चयुक्ताः सप्यगनुष्ठितवंतो बल्किंमध्याने अपि वात्र सतत
न नितिषयुः निश्चमनार्वेहितपंनगमयमुः श्चत्रा लगपगमनं नामच्छ ड्रामानपत्यात्सानून मुख्येनाविधाना
मषडंगोविद्दस्तद्यज्ञानंच। तपोनामश्रोतस्मार्तकर्मानुष्ठानं। पुण्यकर्मनामप्रतिषिद्धवर्जनं। तान्येव विधा
नुरूपाननुष्ठयेयुः एवंकृतेतदुत्तवतिमातृतः पितृतश्चाजायतः पूर्वैर्दशपुरुषास्तैर्हि नुपसर्पणं
घडेणवेद्वाध्ययनेनतदर्थज्ञानेनवश्रोतस्मार्तकर्मानुष्ठानेनचयुक्ताः। अद्यायामपत्यात्यादनंवारूतंवंतो
मेषां पुरुषाणां तानेवविधान्युरूपानुपसर्पयेयुः दशपुरुषमितिदशपुरुषाङ्गत्यर्थः। तद्यपूर्वपुरुषविशेषणात्
षामेका द्दषांकेयउत्तत्स्यदोमेधा मित्यतत्त्रसपतीति छान्दितानां पुरुषाणां अभयतामातृतः पितृतश्चेत्यर्थः। [illegible] ग्राम
पितृत्येकाण्केश्यावासीःपितृतए रतल्कश्राणामिष्ठातिः मरतता धातिान दारा धा दशापयस्यमरानीयनिष्के
यः मेमानिक्षिानामयोराधाश्रुपि करे तन्ने नस्वनाः मकातायान्रिरोहतिरततप्रानेकेकदत्तयः आरान्
दशपेयरुतयकारः शुल्कपक्षश्रा [illegible] वधारवमास्मिन्कमवपर्वस्वेनामकाहः कर्तव्यः स्ववृहत्यश्रोतिरा

त्रंसरस्यच्चमवतिाहमा। द्यहः कशन पनिपाद्दंवेहयोमासेमार्थः शुक्लपक्षश्राषाढस्तत्र व्याप्तिर्यहो नाम
यहः कर्तव्यः। तत्र द्यहस्योगाश्रा मुखी विपरीतरत्पतिर्दश ठकः तत्रैव विशेष उच्यते। अग्निमहः सवि
तरं। मस्यघ्यहस्य पत्यवमहत्तदग्निष्टामसंस्थस्तवति। तस्य च यदुजरमहस्तास्मवं सोमिति रात्रसंस्थम
नवति। संवसंता मत्वा न्य ड हस्तो त्रिया तापाहोनमकानीत्यवमाद्ययाधमीत्तवति। उक्तौ हामः। व्याघ्रेडा
हाह। घमः शुक्लपक्षः श्रानागास्तस्मिन्दात्रस्यचतिर्नामिकाहः। सवाग्निष्टाम मरू तिर्भवति। संस्था वसवत्र
वति त्रितासूयाः इति गाचः। प्रकारत्वाकार्य वप्रकाराः सर्वेगेहादयावह न्याधत्र विहिता राजसूयाः सं तिके
स्मादुहिताश्चकारः स्तेषां सर्वेषाम यमपक्षप्रकारः उत्तरे। न्याय। पास्त्वा। अस्मिन्विहिते। राजसूयपवित्राद्दय
यसोमासे पुस्यामक्षत्र धादक्षिणा विभिर्भवति। न्यायाना मवपाय। अद्दक्षिणा दत्येनमादिभिः सूत्रैर्निर्हितो दक्षि
णाप्रकारः। वश्यदाद्द्या अनुविहिता। अथ तु विशिष्यत्तश्च कनीमदशापयात्स्यामन्यत्रेवभवति। तयोस्तु
वदस्माणाएवदक्षिणा तावधिर्भवति। नत्या मत्क्तरः। एवमर्थः पर्युदासः अग्निारव्धास्य। उक्तोपवनीमत्रय
दक्षिणाधिकिर्भवति। तत्राधिप्यामुख्यस्यएकस्मिन् उानिश्चतेमसस्राणिददाति इत्याग्रहाः इत्यक्षतपदा

तव्यामित्यमरः। पोलापिस्य।। अधिस्य इत्यपेः सूया। पिस्यक्षाव वानि.स्यः। सर्वत्र सहस्राणी त्यधिकिम
तोऽप्र हेमस्फासहीय र्षीए वंहतीमी ततोमोपारी वा एषां संबंधिशब्दा नासिद्ध बथमिधा नाम्नसूत्राधेव
दक्षिणा वृभागइति स्माबितेजवति। संस्था इपा। संस्पेपर्षी नामयं दक्षिणाणि विधिर्बवति। हिरण्यमनिपतसं
रण्यं सुवर्णांदयात। वत्स तरी नामगाजानोस्योना लोनिस्य भूमा इत्ता ना। अनघस्तः पांसुवर्णः रुपाम्याभृक्श
वाणः शितिपृष्ठः लक्ष्मप्रथः। अपतोः सजन समुद्रः। म हानिरयः अत्र ह्वदाबलीवर्दः। सर्वा जातयस्वम
येति। साहापेमः। नरो यथः सहस्त्रइह्निग इत्यपेः। इमाः। शिणाः। अदिदश्दन्निणा इतिवाति तिरुज्जादिश्याहिरप
लिहिता इत्यर्थः। वृत्रारुः सहस्त्र संहिताणया अदिष्टदक्षिणाभ्या अयमनुत्रय पिः। गोवा ज्ञातुः सुवर्णमर्षीमा
नेत्यर्थः। अश्वः प्रस्तातुः। धेनुः। हृतुः। धेनुः सव सा दातव्या। क्षः। एपाये। अन्नः सुब्र हस्यणः प्राइतिसुत्रत
एणामेत्यर्थः। हिरण्यर्षीः प्राकाश प्रदीप्रा कुंडलशतावितौ तासुवर्णमपादातव्या। अश्वमीर्यस्वर्मवस्त राम
र्थः। एवमत्र सर्वत्र वर्तुर्थ्यपेपर्थी। राज्ञा। स्यातुः। राजनो माकाशा वित्यर्थः। इह राज्ञाणः। पट्टोत्यः पेनवधाः
नागन्तिणोदयातं। वृशा। ग्रास्य। प्रजननासमर्थाः। एकेषा हानुः। एकोनामानत्रस्य। दिशो वाहका कारः। इषप्तितः। ३६

कार्या पोकुः। होमीय इत्यर्थः। आमी। श्रतमी शाये। वराली स्थूला। एका। त्रस्याएकनानडुहा। सुक्लेनवपूर्णा शकट
मित्यर्थः। अराध्यमा। अनो वहनसमर्थो बलीवर्दो नड्वान् वसा। नतुः। त्रिव। स्ता। तु। त्रीणिवर्षाणि यस्य वयः
सत्रिवर्षः। सां। अयां सहितः। नानेयान मयो। इत्यर्थः। उशालेन। उशान स सोमा नाम का हः। पुनः सोम
इति वाभ्युदसं ज्ञाग। विपंतरागिणिसनमा रणीणी। यावद्दुप्रतिग्रहादियापापानि तवाद्यात्मनं गरणीरणी
मिवमन्यतमस्य तान यजेत। उजा। स्वीय। गास्ता। स्वीयाः। गास्तामाभूनित्तमात्र नस्यतिसवइति त्रमएका हाऽक
तेध्याहत्यका योर्य। लान्यात। अपरस्के तवामेनाः पङ्न्। स्कन्दमुरवीयाएकत्रस्यदिक्षेवनत इति नैष्कम्यावनस्य
नेह वीषीत्यनयासाहवन्या। इनस्यतर वान्यर्यनिरश्यति सेषवेन कृत्स्याभिधानेन। अप्रियेतनीव आदिध्यायतत्का
मो त्र हृवकेसकोमो बा हस्पति से दानोमिको हिंसीनपते॥ ब्रह्मणा वदितो ज्ञो ज्ञात्वा वैसामि सुत्व। इतिश्ना
ह्मणेवेदश्चोव्यततयापिह्वेसत्त्वावदवेसन त्वासाज्ञ स्तवअसकामः। तस्मात पुनस्यप्रहस्पति सवस्य यानि
पक्षस्या नानिहानुर्हान काणं वेतपुसर्वक्तुत्वाएव कर्तव्याः। तस्मात्विवक्ष्ये नस्यन्तहस्यतिसवस्यास्व नतानि
यानिस्वक्रस्य नानिपितेधवायेन दववृत्तिस्यमः स्यात्र्यागदण्गामेस्य वमर्षतितनागतनोनिरिंदृति पतोप्राप्तानात्स्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

काधं दिने यादशिन्गस्तासांनयन्तं तत्र वकर्तव्यं तृतीयम् ।सुदक्षिणानांनिर्देशमात्रमेव कृतो न तु संख्या यथायोग्यं तेतासांचयनं कर्तव्यं ।

निमेमानमवांते अग्निः। त्वामुपोयसा। रवीत्यादि इदिनाः छंदः देवं वक्ष्या। मंता होत्रापेयुः होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूप
न्पकामेर्यछस्यतस्यादितोनतत्र्येकं केतवहोत्रकाः स्तोत्रिया उरूपं न्यकाँ संशंसेयुः तन्मध्यगतेशस्य मुद्दायीमि
न्पर्यः ॐ र्ध्वमनुरूपस्य इत्येवसिद्धेमात्रे मग्रहणं परिसंख्यार्थं कानिवृत्त्यर्थं ।७११। दिनोमाध्यंदिनसवने यदि
शयःप्रगाथस्य ऊर्ध्वं यथ्रस्यतस्यादितो तत ऊर्ध्वं वा आत्थ्वानयामं च्छायछस्यतद्वद्दा यीमित्यर्थः। अनुद्दिशाणां सं
वत्सवनेरकादशकादशदक्षिणादद्दाति सं नुनारा शेनसुप्रातःसवने तु दाक्षिणानां निर्देशमात्रमेव कृत्वा
तासामपिमाध्यंदिनस्वतवन नयनं कर्तव्यं ।७१२। व्यूमाणां स्वित्यतत्र आहुतीमाध्यंदिन एव सवने तत्र वतानतरयाः
सवनयाः। प्रातःसवनेनमरात्ता वा तृतीयसवनेतस्य पूर्वेण सिद्धत्वात्का इदामस्यादिमाध्यंदिने तृतीयसवनेन
भवति। ७१३। पतन न यन संसवाह छिपित्वा वालिसिद्धं। एका। त्र्याणि। एकादशाकादश वा सहस्राणेत्यनुसवने द
क्षिणादद्दाति एवं सुकोडश शदस्य दक्षिणानां त्रिशिष्याधिक्यात्स्यदेव मसहस्र संख्याविशेषणाद्वा तत्र पुनरुक्ते दो
षः। ग्रातानियाः अत्र संख्याविशेषणं यत्नात्वं एवानुवर्तते एकादशकादशवा चातान्यनुसवनं दक्षिणा दद्यादेवं
श्रवाः। मिकः ।त्रिषपि पदेश्वस्थापि कामाध्यंदिने दक्षिणाभिः सह तानन्याअनुवाजेन भूतीमेकाहमेव ज्ञातव्या

3]

यकेसनातेवस्त्रामोग्राकां तेभ्य वनत्रिंशं मावहिव्य वमानः एकस्मा मकरे तु राजं एवोवन्यत्स्यस्य मापयेत्रा ५
न्येनतारत्रत्वाः शतसमानविबुर्दुर्णेन भवितुमिश्रुतिस्वपः। सघः कामसधिक्रि याना मेकाहः यस्मिन्नहनि
दीक्षापशकृत्यं सर्वमेकस्मिन्नहनि क्रियते अनुक्ति व्याप्यकाहएवं तत्व तिएकस्मिन्नहनि दीक्षादितीयेहनि त्र
याक पवसपाणं तृतीये हनिसुत्येति। एवं पारक्रियाण्यकाहो भवति। एषामस्यतमेन स्वर्गकामा यजेतेति। निरतिशय
सुखकाम इत्यर्थः। एकाकाम ।। एकत्रिक यकस्यद्वाविकाहोत याराज्यातर त्राग्ना घकामायजेत। एकत्रिकएवंभव
ति एकस्तोमा बहिष्य वमानः त्रिस्तोमाहो तुराज्या। एवं व्यत्यासेन सर्वत्रैतस्तोमानि यरीतानवनः गीता दितिगातम
स्तानानोमका होत्रनसमं जतयामध्यमा दानशांतो दानकामाद्यादित [illegible] कामपेता एतल्वना रतयो
नूरादीनां गातम स्तोमपर्यतानां सप्राना बृहस्पतिसवेनवशस्य व्याख्यातास्त ग्रहणात म स्तोमसंग्रहार्थः इत
घागातमस्तोमस्य माध्यंदिनसवने स्तोमदृद्वा वर्धयिमतामितिशस्तेन प्रोथएतच्छ्यसंपन्नप्राप्नुयात। अत्र सकृत्
ता रूता तेन तस्मिन्नेव शस्यपपासे नवमति शसनं भवति। ग्रस्य ग्रहणेनेत पृशस्यमेव नर्दक्षिणाविभिरपीनसंय
त्वेभुख्यीयाः। एतपां सात्तां वद्वीदशत्वात्रीद्विंस मे यकेकस्य काहस्य यथासंख्यं सहस्रमुखीयाः सर्व ।१५। तार्वति। ३
कार्णितमस्तोमस्यान्तर। ब्राहणश्चक्ष्यत। तमेतत्कर्त्युं क्रूवेत्य चमेव प्रहोग्ना। तत्रातरू न्वयतां मेवसवति। अं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तमिथ्यर्थः। अंग्रा ग्राममध्ये यस्मिन्नुरुकध्या तत्रि सांतरकध्यः। सन वा प्रकारो भवति एं ग्राव हूतान्निरिग हेतुस्तु
पु अश्वा गा तइ ना द्विनि श्रोत्रियानुरूपं वा ग्रामनिवासा मस्ता त्रियानुरूपं वा। रघुपंशे चुविशत्
माह। प्रह्ला। पतां इकध्या अग्रहायणस्याग्निहोममवभृथ सहत्ताभ्यां त्वा सहेव दूमेते तदा अप्रतांतरकध्या भवति। तत्राग्निमाद
स्य पारिखा नीयाय पुरस्तात् प्रमृगध्वं वेशः शस्त्रव्या। अकुलीनं न्तरविवर्त्तपिमतस्ते अन्यस्मिके इकध्याये
नाकम् पुरिशिरोष॥ पूर्वस्ता त्रियानुरूपान्तरकध्यः। वेदीनां मिपुरिति शेषः। इकध्यस्तात्रि मेधावस्येः साकमध्या त्रिभि
रेव दामिन्नाहूता ययादिस्ता पुरुषसामस्तोत्रियानुरूपांतरकध्यासनं ति। अनंतरा लक्ष्ययोः [illegible] घ्नायाः श्रमन स्वा
रमाह। तस्य। त्रियाव। तया। रूपान्। त्रिभिः स्तोत्रियं कं स्तोत्रिय कार्यमव तिमिता अनुरूपश्च त्रितिर्लमनुरूप
कार्यं मिति स्तुत्वा द्वा वकल्पेतिमेतयं आसा तास्त्र एवापिवसोत्रियानुरूप द्वयां तं तानि पात स निका
[illegible] हूता वः कृत्वा अन्यत्र स्वर्णगतं कारस्त वनाभवयोः हराणां कल्पे विभ्रुदोषा स्वयानाद्वयन्ती राम
यजिपनस्तो थान्योनाने वपिस्ता यद्वा नस्क मुखं तदा सात्रियानुरूपवत्युत्वेन वर्तते इत्यस्मिंस्तुतमस्यैवकारणा
निबद्धः अन्ना ग्राह्यो वा परिस्तौ अन्यत्रापापि शब्दः स्तोत्रानां प्रस्तोत्रकारणात् यथा सहारे वसामां तरकध्यप

त्रियानुरूपौ तरकध्यपक्षे सामस्तोत्रियं [illegible] पातरकध्य प [illegible] यस्य पदा समानि शंसनं कर्तव्य श्रमना जे तां ७५
स्तोत्र नति। न स्नायत्रिय स्य कारुसाकमध्यपात्र रनाम [illegible] स्तोमुखं तदा प्रकृत्या स्यात अग्निमारुते शंस्यमयज्ञायति
यस्यां त्रियमाणस्य यानिशंसने कर्त्त अमित्यर्थः। तथा सतीति कथं सती तु तां भवति। श्रयमभिप्रायः स्वक्षेत्पत्तिये
निशंसनाम। तद् व्यंतत्र यासति तस्मिंस्त्वन शस्त्रे स्तोत्रियत्वेन शंसनेन सतीत्यर्थः। अनेन त्र वा कारणेन तन्निर्धूताचत् च मुक्त
लवति। अतः सिद्ध मन्यत्रापि यत्र स्तोत्रियत्वेन यस्मिंस्तु शस्त्रे शंसनमस्ति तस्मिंश्च स्त्रेया नैव नापि शंसनं तासामवा
[illegible] भवतीति। अत्रैता वान प्रयाजकांशः यस्मिंश्च स्त्रे स्तोत्रियत्वेन शस्तस्य पुनरपि तस्मिंस्त्वेव शस्त्रे योनित्वेन शंस
नेन भवतीति नात्रियमाणा तासायस्य योनिसाव तावाविशेषहेतुः। अतः स्तोमाप्रमाणिवरस्यास्य। अत्रि एवं व्यवतिर्हिंसा
पांव तेता अन्ति वस्त्रनानु स्यात्रय त्रिता प्रो अश्वं संदिन्नो। यथा संख्येनोत्तयोर्त्तवतः शेषो। वितः। अनयोर्मध्ये हितात्स्याम स्व
यः शस्त्र विशेषः स बृहत्स्य निसवनतया ख्यातः। तेन। पिपुः पुद्गोपकरतोः कतवा दिनिः सम्यग्वद्वाद्र स्तत्र विवर्ज्य
तोलाहितवासाभि वाहितः शिरसालाहिताक्षी या तु व्यंतानि तिस्त्रिः शासिः स्व व्वद्गावा स एवाहत्स्तु न वतिस्त निस्तिर्शिने
रस्तु व्यंता। तया नये पुरति वर्वसदस्य वमसाथ यु शामि त्यर्थ वृत्तस्य पो शारा। वहिः शरो नाम वाग्नुसद शस्तकमयव
र्दिर्त्तनति। मासा। थप। मौसस्तात् मुसत्यद् या मुमत्तरूपा इत्यर्थः। बिल्वी। इध्मः। विनीतको नाम तर विशेषः तन्मय इध्मो

न्त वर्त्तेत। बाधः। कोवा। बाधः। तत्कथ्यते। विशेषसामान्ये बाधक बाध्ये। अपि बेगतानुवादुह्यापगुण्यमन्निवा
आ वेयेत। प्रत्यामन्त्राछिंद्र। पातः। नपद्मा। रत्नवेष्टं इनेनामात्मिग्यते। नर्णानीतीत्व। नाव। अपवावषद्
रोधा। रणावाले मनसा शक्नूनदार यन्निवस्यात्। द्रुपत। तुयात्। सुवेगाराम्ने पमन्निवमनसा नूक्नूनेषय
न्निवस्यात्। सा। यो वेदिः। आरिवरणीयपुसाधारणधर्मा उक्ता। उदानी साधरणकेपुसाधारणधर्मा उच्यते। सा
धरणानामसामयागाः सहीद्वोपसत्का एकास्मिन्नहनि क्रियन्ते तत्पूर्ववेदिः सरस्वती तस्मिन्वेदिर्निवर्त्ती
त्यर्थः। खलु। वेदिगयूपस्मनस्थेयथान्याति प्रत्वार्निवेते तत्र अनुरुद्धिः सप्रदेशः खल्वित्यस्य ते। खलु। यूपः।
खलमध्ये अनुरुद्धिर्तूमराक्रियमाणा तद्वेधनार्थामथीरवत्तवाःश्रीत्युच्यते खले अनुरुद्धावारयती ति
नीलोग्रंथ खलेवाली। स्यपक्षोयूपः। स्पन्नस्वाग्रेयस्पेस्थय्यः। स्पा। ग्र इत्यर्थे कूस्वचो रसः। ए वयूपात्तवातो
वेपालः। अस्ययूप पञ्चपालरहितश्च न वर्त्तेत। कन्नोपालः। सोमप्यश्रयद्वोधान्यपूर्व बहानि अतिसएवकं राम
पालानाम् होति। इत्याकाश इत्येत उक्ता धर्मा आगन्तुकाविकारो वा दितव्याः। अप्राकृता धर्मा आगन्तुका ५९
रत्युच्यते। आसते अषे न विशेषानिष्पादितिकारा इत्युच्यते। तत्रसेन ह्योतोहितोच्छ्रीपा इत्येवं प्रकारा आगन्तु ५०

काः शरमयंबर्हिरिति शरा बर्हिरस्य इत्यविकाराः। अस्य रावि ह्यात्र बर्हु वान्या आगन्तुकान्विकाराः आम
नेतितम वेसानिरूक्ष्य। इत्यर्थः। स्याद्वा यस्मात्। यस्यग्रहणमनुवचनादिना मपि प्रदर्शनार्थः। सि
द्धेनु वचनारा वस्म धास्वाविहितस्मातिहोता। संप्रेषा च यः स्यात्। इदं मन्त्रो दाहरणाय रक्षेत्वा स्याभु
क्षयणान्ना वा इज्जनपरीच्या। याः इ एवं बावनस्यते तत्र प्रलत्पावहुत्वा। जा शदाते हिंकारस्य मानस्या
ता। एवं त्वाभि इत्यधुव्यतासिद्धमाभि हिंकारान्यासन्तुवचनेसातिसन्नेधानुसारणात्। बन्मा नमनुवक्तव्य
न्नान्या विकारइत्याशेषितव्य इत्यर्थः। अन्यदपूर्वंप्रकारमुदाहरणमन्वेषणीयम्। पाप्मा। तत। पार्थकीर्तिः
ब्रह्महत्यादिनाज्ञातात्पापादितः अन्न इत्यर्थः। महारोगेण वापि हतः। दीर्घकालानुवर्ती रोगो महा
रोगः। सप्तवार्षिकोऽयं महारोगः। योवाल्पजननः पर्याप्तप्रजननः पुंस्त्वयुक्त इत्यर्थः। समयिः प्रजा
नन्न नेता। एतन्नामाग्निं भृताधिकारिणाः। अग्निं भृदित्यकारस्य संज्ञा। तिम्नाहरोजा नए वतिमन्यंतिनः
सर्वाः। पस्फ। असवार्ग्ययाग्निं भृदित्यकः सवाग्नेयत्वमिदानीमुच्यते। प्रथमयाग्निं भृत्स वाग्नेयः स्यात्
स्वादित्यनुरूपा अग्नयः कर्तव्याः। विचारितो। एवं नाम वाग्नेयाग्नि भृद् भवति तिवेनारिवाश्यानुवातः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अपि। लभमे। अपवर्ज्यं सवाग्नियोनिं हुत्वा यति। अत्र शोधपत्रं

विप्रा रथावेना गमा पायिन उक्थेन। अपि वारिणः इति नेहा या विष्टी यत्र कारास्तोमोन्ये विप्रा रिणासम
वेत्रा अथवा त्व वृतीतत्पराः। यथा नात्रेस वेषु दे वता ध द्व ग्निशब्दः अग्ना भव्य इति अग्निशब्दस्य पुल्लिंगत्वा
त्स्त्री देवता शब्दस्यापि पुल्लिंग एवाग्निशब्दः अयोक्तव्यः। यथा पावकानो ग्निवाजिनीवतीति। द्विवर्षेति
न एतस्मकामुरदीय। सूर्यस्काम। सूर्यस्कादेवाहः। यथः कीर्तिः पिवादनः। व्याप्ता। कामः। व्यामतत्कामह
नाम। विश्वास्कामः। विश्वदेवस्यादित्यकाहनाम। पवाकामः। पूकशारदीयस्यैव। गासाकामः। गोसवाविधे
अथ कादा तयोरेककः पशुकामस्य। इडात्रिनः। गोसवविविधयोरस्य पएवमाध्यदिनः। दृशा। त्रिणः। द्व
त्रिणाश्वद्वयोरेककस्यसवाः पोडशाकाहाः। नवो द्विदाद्व्योरा धिमरायानाः। अभुत्सोस। तेषां पोडश
नाम युगोश्च अकतोभयतः। व्यस्तासरस्य युत्रामा युमुंजांगो। एवं व्यत्यासा। नघमस्या युद्वितीयस्य
गास्तृतीयस्या युरितियथः। उद्भित्। कामः तेषामा या द्वादशपतउभिद्वस्तास्वर्गकामस्य। ये इदहस्थाविहिता
एकाहाः समनन्तरमात्र दिनन्या सर्वेषु समम द्वेषु पूर्वेणायागं लतात्रनेनसंवात्तरेणायागः कर्तव्यः। अ
पताद्विदास्वस्यथात्र अयमसमानेवाति नवतः। एतत्सुना ध्यंदिनविधिरा युगाध्वपाप्तताव भावाश्च वाद्दः।
पंकणदीवएकाहः एता दिनः उभापूर्वी व्यानधियवि कतात्रिपर्शः उक्थ्यः। दिवाभ्यसा। त्याज्यं। पंचगाद्दीयएनदा अपर्नरानिकल्पाय श्री। ७४९

इड्आदिनः। उद्भिद्वलभिदोरथमध्यंदिनः। किन्तुमरुत्कांविवुत्तिरात्रित्तेतिश्वहोमनुश्च पत्रेश्च हो। इदयापेमेयामि
न्युमरुत्वयामनाधस्तमस्य विस्पतमध्यंदिनात वतीत्यर्थः। अपि। नता तावद्वद्वाद्दावस्तिवरतोनवतः।
एतस्यवंपृवेमननस्यानवश्रादेत। नस्योमा। लि। पादि। नः। त्वाधिश्वापायितिश्वदासमाइस्वरद्धेदाराद्दविरा
धुन्नाणादश्वकएतपांसद्मामकाहिकजनिष्ठाउपरइत्यनुनायोराणीतमा। ओदेनैतवतो। तत्पथिःउ
पाप्नीया। उपसदभ्येक। गांविश्वमगृपश्यादातमा। तपा सुर्णीधृतात्रदासीनिमध्यंदिनात्त वतीत्यर्थः। नूति। न
नो। पाप्रात्तानोमध्यान्निधादीनामनुक्तकामाना। स्ते काभान्तवति। एता इयोः विष्णादीनांद्वयोर्द्वमा। एतचा
मेककः कामायपासंख्येनतवति। अपि। हानि। अपिस्तामानामस्तन्नकाहाः। श्रोत्यस्तामानामयसंख्य
तेषां वा तयंत्रादृष्ट्याहानिपपसंख्येनत्रसूति। नतानित्तवति। प्रथमस्यप्रथमनेत्यं। अपिस्तामानामेत
एकाहाः। अत्स्तामानामवसमस्यवंतथा। दारः यथा दृष्ट्या। हानि यथासंख्येन प्रह्लादभृतानित्तवता। प्रथमस्य
प्रथमनेत्येवं। उतयत्रपञ्चमोऽपीतिनामः अकृति। नाकाहा ति। नाकस्य इति प्रडकाहा एकोगानः। कतृतसो
स्तोमानश्वपदिकाहाः। हावेतोगाना वृतवाजयाणामस्तिस्तनाहा। निप्रकृतिरेकेन स्यामनामस्यमयथासंख्येन
दिननामहा।

नं.।

वर्णने देवे नेति। वर्णकामः अधिपत्यमाधिरस्य तस्या स्पतत्कामो मावा जपेदयनयेननासत्तान्शाः तस्यवान्ते
मस्य समप्रदशादिज्ञात्तवाहि। एक। ना मेकादित्रेवाहीदा। रूपस्या ममपवाद। सजागेरिया। समप्रदशस्त
प:२ रहासिरपवृत्यतेसमाप्तेसमप्रदशापवर्गः। तदा त्रयोदश दीक्षास्तित्रउपसद एकासुत्यतिकस्मना।हि
रण्मयुः। हिरण्मयीभिः स्रग्भिर्दीक्षिता। हिरण्यपक्षतज्यत्वात् स्त्रेत्रा। त्रिग्रहणं वमसाधयंदशमित्रादित्येरुप
भोवक्ष्या। होतुः। होतुः स्रगेवेति वति। हिरण्मयः शतेनप्रवरैः कृतैरिव तानिपुष्कराणि वक्ष्यते। म्रःकरनवि
शेषः कृतकिंजल्कानिभवंति। किंजल्कपुष्करसादानांपीस्त्रेगं वि शल्पते। पाङ्क्तः एतस्य रसंबंधादिक्षा
दा त्र्या त्वा। दिनः। संस्थिात्येति। वृत्स्यातरस्पादेवे तति चार्दस्यत्वा। अत्र। लोता। हर। कृति। त्वा। सा।
ज्यो। अन्यदहस्पतेराहरणानकर्तव्यःसा मिकीत्यपेक्षेति व वनादाज्यस्तायेमः खिशरूतिवादेशः कर्तव्य
एवामध्यत्रिकाय इति प्रे हृत्यर्थः। पदाश्च वर्णयश्रीतिं ता पर्मातमजमानंश्राजिनामल हांजापयेयुगेन राम
येपुरितयः। एतदुक्तंमयतिपदात्यञ्च थवायजमानमालिंगमयमुक्तदात्रलाहीपरि शमयूरवानिधाय
सुखमस्वमितिपः। तस्मिन्नपर्यंकासदिप्रत्यनदास्त्यासो। तत्र केन्द्रलिंगमावर्तयेतिमवके वनपुरुषासदा ४२

अस्तावाज्ञिनोसामण्यमात्। अविमेयाश्वावालमित्यस्या मृग्विणीतेन त्वामा। रपाजकुरअस्लिकाकूर्वेत अव
तर्ततियानतो यपो दक्षिणं पदंपठितव्याक्रमय भासतामात्रा पद्धर्मतातःस्यार्थस्यतापनोपेतत्तीयपादः
सत्रकारणाद्विः। पश्यत। यदिऽपिना। तत्रीदशे। विकारस्पाघोडशि हा। तृतीयस्य क्तउकव्य संस्थत्वा। षोडशी
विधीयते। तस्मात्। कोकंधु। तस्माद्दर्थ मितिषोडशि नऊर्ध्वमित्यर्थः। अनेन वचनेन यत्र षोडशीनास्ति तत्राति
रिक्तोवक्य मपिनास्तीति गम्यते। अनेन प्रकारेणषोडशिकावाजपेयास्तीति साधितं नवानाश तस्पोरवम्
तिरिक्तोक्थ्यं नवाति। अस्तास्पते। एनानिसौत्रिग्रहणानि। तेषु रोहिता। तत्र नृपतित्रयादशकस्य वःशस्तव्याः। ना
साप्तृ वामकामवशिष्या क्रमपद्दरोहणगोहेतुः। अन्येतिवयनं षष्ठुलवपृष्ठ्यं नाहरहःशस्यतयासिमनृरोहोणजा स्य
होवात्तावातत्रापाठावान्नावशेकास्प्यात्तन्निरस्य पृक्षुव्यत। तहनीयाहा। विज्ञा। नास्पोकल्पाशिला। तस्यस्त
दशानिरूढ्याणत्वातव्या। तस्येति वचनेनषोडशिकस्यवायेदर्शनागाविधिरितिसापनार्थे। इतरथाप्रकृतत्वा
त्षोडशिकस्यापि स्यात्। तत्रिवृत्स्वपंतस्यापुष्यत्। तेन षोडशिकस्यन्यायेनेर्केरुक्दशिणामन्वेति। गवांशतानां
सपदशाप्तिसंबंधः शतशब्देनाभिस्तिर वसंवध्यते। नात्रगः। अन्यपु करथाश्चाष्ठपाल्पिषासप्तदशा अन्वांन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सप्तदशायेषु सीदंतीति पुरुषाः स्फिमा याश्वत्वादयः ऋत्विज इत्यर्थः। तेषां वा सप्तदश। तात्यावहनसमर्थास्तेषाम
पि सप्तदश। महांति वा नास्ति तु तिमहानसानि तेषामपि सप्तदश। निष्कनामा तरणविशेषस्तेन कं निष्कशिता नि
ष्कं केव्यः एवं स्वृतानां दासीनां सप्तदश। हिरण्मय्यः कंस्याये षां ति हिरण्यकंस्याः एवं मतानां हस्तिनां सप्तदश।
एतेषां द्रव्याणां सप्तदशसप्तदशदातव्याः साद्दक्षिणा सषोडशिकस्य वाजपेयस्येत्यर्थः। सप्तदश सप्त
दशेति पाठः कर्तव्यः सप्तदश सप्तदशानीत्यस्यापपाठत्वात् दशाध्यीनां। शतान्यमापराध्यीनामिति शतानां
मानां शतप्रवृत्तीनामित्यर्थः। पराध्यपरावधिः तद्यस्य नास्ति तदपराध्यमित्युच्यते अपरिमितपरावधीना
मित्यर्थः। शतशब्दानामपरिमितपरावधीनामित्यर्थः कोहिश्तर। व्योगेव परावधित्वं वति। एतदुक्तं भवति
गवादीनां द्रव्याणां सप्तदशसंख्यायुक्ता अद्वीगणादक्षिणा भवेनोक्ताः सूत्रे इदानीमन्यदक्षिणा। शतन
त्वपरिमितसंख्यायुक्तायेषां केषांचिद्द्रव्याणां संबंधिन्यास्य दक्षिणा न भवति। द्रव्याणामापि कल्पिकल्प्य राम
तापूर्वा न्यस्य तथ्यदान्यानि धनानि संति तदा द्रव्येण वादीनामेकस्य द्रव्यस्य दशत्वे न्यस्य दशाणां सं
पाद्य दक्षिणां दद्यात्। अन्येषां च नानामसंभवात्। एवमपसंकल्पयानि कानि विद्रव्याणि सप्तदशसंख्या ४३

युक्तानि सप्तदश दातव्यानीत्यत्र पूर्वादक्षिणाकल्पः। एवं देतेन चत्वारो दक्षिणाकल्पाः सषोडशिकस्य वाज
पेयस्य। अतिपूर्वः उत्तं च प्रकाराः सर्वे वाजपेया इत्यर्थः। एकवचनं जात्यभिप्रायं। तेनाः तेन वाजपेयेन अन
यारवानुकीर्तनाद्रूपस्यायनास्तीति गम्यते। नदिनं नय। अनेकानामेकाहः। तेषां हि वाजपेयस्य वाजपेयमि
त्यस्यायमपवादः। क्वचिदिनः। एकाहिकं माध्यंदिनं सवनं तस्यायं माध्यंदिनं। होत्रासु पुः। होत्रकाणां माध्यंदिन
सवनस्ता त्रियानुरूपान्सात्वाराज्यप्रगाथमंतं तरं प्रथमस्य पातानेन त्वामि द्वेषः पूर्ति दिमामूर्धितस्य त्वां
ऋक्सपु। मांडिने वास्य हिन्स्य क्षात्मासत्यां त्रयाणां इद्ध्रु शामद्वतिः रित्यं तानि वा प्रगाथानंतरं शंसयुः एवं
द्विषुक्ता होत्रकानां भवति मित्रावरुणाच्छावाकयोः संपातपरितत्स्यावसिद्धिः शंसनं प्रागेतमिद्ध्रु तमन्यामित्यत्र
के नं प्रात्याणां च स्विनामयाप्रकल्प्य वा हीनस्य क्तपद्दृशप्रगाथानंतरं एवं वा हीनसूक्तानि तत्तात्पस्पुदाहि
कानि। एवं तेषु अत्र समाम्नाता मनुदस्त्रश्चाप्रकाराः मेवं वं पूर्वे संवननं भवतः। अतः सवनं माध्यंदिनं यथा
निरुक्तं भवतः। प्रति वृत्तिरूपः। काममानं प्रतिप्रतिकामियायो यं यं कामं कामयेत स सर्वविध्यन्निछित्यस्य नातिमा
हेत यजेत। तस्या घस्यः। तस्य विधानाजिद्धित्यस्य शंसनं विहितासमानं माध्यंदिने होत्रकाणां यः प्रगाथाः अ

पै० सजेन॰

नेम्परजं।व्रह।नात्यां।निक्ष।तेवा।वृहस्पतिसवेनेन व्याख्याता।तोत्यां।हिका।इदमरूत्द इहनगामुलेन्यानासां।पूर्वे
जनिधाउग्रंइदस्पनुवी।प्रां।तीत्वतस्केशस्तव्या।होत्रासेयु।।शित्यानिवालरिचत्पादीहिविहारन्यूंस्त्वाद्विहि
तानिशस्तव्यानि।तावेदृश्रिष्टामायदिवाक्यघ्रहि फ्रास्वित्पनसिमन्त्रव।यातमभा क्रतथात्रापिध्वंसनीयानी
त्यपि।।साममनिव।।शित्यानेतरंसामसूक्तानिव ध्वंसनीयानि आघानाक्तानास्त्रेहलिम्ंक्तानांवाधास्त्रेदाध्वंसेयु।
अंत्या।लेमाहा।नदानीतिशेषः।समावेन।नात्ता।त्रवाद।वृहस्पतिसवेवश्वेदेवेम्र क्रस्वेलितःमिमीतामच्छि
नत्पयंतवस्तस्मात्पूर्वीनाभानदिष्ठामवति।नातानेदिष्ठं तिरहमित्पातिसूक्तेदयस्याख्या।एवंरताद्यपूर्वी
भवतीतिशेषः।आग्निमाहेतमारंतस्यक्रंपयंतुनः।ओ इतितवतास्मात्पूर्वमवपामरुइवंतितानयो।वाय।यिरव
यामरुत्वाताने।दिष्ठयाःशस्यापायउक्तः।एवयामरुत्।पञ्चःसमासमनुत्रमेपद इति।नाभानेदिष्ठस्यप्रागुपात्तमा
याधेम तेनत्याववपेदित्यादि।यस्य।तेता।नापयेरत्नतिष्ठयुः।नदरंयपुरित्यपि।।यस्यवंपशवोत्तवंतिसा
त्रोपीमेरणकाहेनुमेतते।अप्रवाविघमानश्वेवपञ्चपुत्रन्यान्यस्यनमिज्ञातानत्तितःस्पितंजातानित्यपंगनिनी
सतनिदि कुत्सायामित्य यथातुरप्रांपो वर्ज्ञेतस नतस्मा।स्त्प।सिद्धिश्चकर्षविद्धत्व्या।अशक्यावेशादसाच

जं०

वृत्पयेतरः।अदिक्षायमव।स्वेकायेतनि।अन्यानत्तिजनान्कुर्वीनानित्यपिः।यस्मानानुमिश्रसवानित्यपंसता
साध्यां।त्रिता।अयमत्रोयामःसानि केगानिश्चाहिता।व्याख्यातः।तत्रायविशेषःविश्वजितितावेदृश्रिष्टोमोमदि
वाक्पधाद्विपदासुस्कवीरान्नेतिमाध्यंदिनेषित्यसाधेनिमित्तइयमुक्तंतत्राधिष्टामत्वासंभवादेतान्यम
स्याद्विपदास्तवनमवान्नमाध्यंदिनेषित्यमाने निमित्तंननइत्तोर्ध्वमत्रशिल्पयग्रहणानितपशिल्पत्वाद्विश्वजि
तः।तस्यातिदेशादयपर्युदासःकृताशिल्पग्रहणेनत्यपि।।यानियग्रहणंववमेवदश चंस्वनुविंशातिदेशाद्विश्व
जितानि।धवन्त्येपानिशंसनेमाप्तेतवंविश्वजित्यवहाकंकाणांनिहितयानिशंसनंतस्यानयस्वपयुत्तासांच
यानिग्रहणामिति।यन्पुनःसामान्यविहितमनिःयाणःस्वेया।लिवनिमित्तरवत्रनप्रतिषिध्यते।एकाहेना
स्काहेनवायमप्रायामा।व्याख्याताः।एकाहशब्देनात्रत्पातिष्ठोमगृह्यते।गर्भेस्त्यानुःशंसेदतिशेषः।स्वेदशता
श्वेनगर्भेकारम्चरूपमुच्यते।त्रहामिवा।स्वमवेतिगनेकारमनत्पपि।।वाम।गच्छ।नोधासिनःस्वेतरत्नपदा
एता।सपत।पवा।ऋहतऋप तेएत।कालेकस्या।सर्वेनवमेषत्पनुवर्ततेसामा।कारः।विश्वजिनितात्रेतरेणक
सतन्वेतिसामग्रायायानाः।दमकमवेषउक्तः।तात्र।तत्पपेसामानं नर्मगत्युक्तः।देशातितिनित्पसामआयो

वित्प्रेषः। अतिरिक्त इ। ऊर्ध्वमाश्विनात्स्यादिनावस्तामनोनेनवदपनेनाति रात्रत्वमिन्द्र उक्थ्यत्वं षोडशिनिवा
ति रात्र इत्येवं समाप्यते यत्र प्रथमं शाखं वा। अपि इडानतं। विश्वजिदति रात्र इत्युत्तमेन न्यूनाक्रतौ तत्र प्रसवनेनाप्यस्तस्या
यमेष्वेकपदानि निमित्तायमपवादः। अनेकपदाभ्यां द्वाभ्यां वनतौ प्रसवनमिति। ऋग्भिः कर्माणि। अतिरिक्तो
क्थानीतिशब्दनामानि तानि शस्त्राणि हौत्रकाणां च। तथा मासा इन्द्रं अर्वाग्रथं तस्याः शस्त्र
न विविः पश्चार्धविदः पङ्क्तिन इति। यदा यास्याप्रोतपीवा पतिसक्ते परिधानीया पच्छः। तस्मिन् यास्या यदा कश्ची
वानपादेन गा सूर्यमित्यत ऊर्ध्वा तं तार पमिति सक्ते परिधानीया पच्छः। अतो। रूपा अतोदेवा अवन्तु न इत्या
घाः पद्वदत्यपः। उत। तस्मा। इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येवमाद्याः पर्वग्रहीत्वा उतनाधिय इत्यतो वा पच्छः कुर्यादि
त्यर्थः। इति। याज्या। इन्द्र सक्ते परिधानीया पच्छः। पीठा याज्या। यथा तां ऋचा नाधीयात्तदा पुराणमाकरूप्या घा
श्वन्तस्त्वा अवो याज्या भवति। एतासामध्ययनया त्वं विष्णुमस्ति तत्रानुष्ठानुमशवत्यमिति यानि नाधीयानि स्तु
तेः एतद्ब्रह्माध्यकाण्डवनादवगतं। एवं वषसानमास्विन न त्वेष। याज्या भवति। आश्रयं ब्रवीत्वद्य वशवत्व
न्नायाज्याल वंतिया आहोतस्य वचनरत्नोन हि विरामान्येनि। तथा। रूपा। एते इत्यानि याननुरूपयगत्त्वि राम
५५

[illegible]
गात्राश्यमेयाः शस्त्र्यान्ते वतः अपविलगां सहस्त्रा इन्द्रं इमा इहस्ताद वामपश्याकामामित्यपेः। श्वेता होतुः अत्रैश्च
तथैरश्याच्छा शीति मुक्तो रथारजताः शिरिरत्यावश्यिति स्तोत्रे अधिकोद्दातव्यः। सर्वास्य ऋतुदक्षिणाभ्या
विका होत्रे हान वा इत्यपेः॥ ॥इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां नवमोऽध्यायः॥ ॥ ज्योतिः। मस्यात्रै
द्विनामपुत्रपश्वन्नाद्यादि लिङ्गैः न कामस्य ज्योतिर्नामका हो विधीयते। न वा मस्या न वसंतदशानामेका
दशानवशाति कामायनेत। अन्न। तिकामः प्रजासंपातिकामयमानः। विषुवतः विषुवस्तोम एकाहः। गौरिति
ऋद्धा वकोहा आत्मव्यनत एनः। करो व्ययदेकएवस्मात्मव्यवनो नसंयुक्तो। गौरूपतः। यस्य दीर्घकाल
मनुनह्नो व्याधिः स दीर्घव्याधिः स आयुरित्येकाहनाम। पश्चेति जितः अरत्नाकामः। एतेषा वर्णकामानां
चत्वार एकाहाः। एकैकस्यैकैकं तपोयथासंज्ञकं न प्रकृतं पृष्ठ्यस्यादिततत्त्वार्थं मेहानि। दशकामेति तिवद
नेनकाम्येतो यथा सरख्यलभ्यते। इत्याशत्राः। ज्योतिरादीनामेवा यसंज्ञा विधिर्न पूर्वयोः। पूर्वयो नृश्वा वि
श्वजितोस्मा विहितवानेषा। शस्या ज्योतिः संज्ञकत्वादस्याति रात्रिकस्य प्रथमस्याक्रतुनाम्नो ज्यो
तिष्टोमातिदेशः प्राप्नुयात्। विषुवत्तोमस्य वरिपुवेता कथमित्याशङ्क्य यत्र शत्रकानि हृत्य पवयामो

अहर्गणानामावृत्तिः

२१स्य काहिकं त्वमुक्तं इत्येकाहाः यएतेनुक्रांतेन नवमेध्याये कतयएते मंतास्तएकाहसंज्ञा वेदितव्याः। अथाही
नाङत्यनेन वपूर्वेषामेकाहत्वे सिद्धे काहव वनवहःण प्रथासस्थानेद्यहः साकमेधस्यानेत्र अहर्गणेत्येवमा
दीनामान्यनिषेधार्थं द्वयोहीनधर्मत्वान्नहि नात्रेत्येवमर्था अपाहीनाः। अपादीनां च दितइत्ययोगं तैवेवंप्रकारा
इत्याह। अहरराध्याः। अग्निष्टुय। अतिरात्रौ तौ मासा एकादश [illegible] दीक्षा उपसदो द्वादशानियता द्विरात्रादिषु
[illegible] हीनधर्मा एवं मासस्य शिष्टा निषोडश पराध्या [illegible] तान्येकाहा हीनानामहानिषद्
येता नि यथा क्रमणं द्विरात्रादिषु द्वादशपर्यंतेषु दीक्षा हानीत्यर्थः। एवमनेनद्वादशाहमसापवर्गमात्रेवदना नाप्तव
त्वद्विरात्रहःने सर्वाण असत्यपरिमाणदीक्षत वस्यात न संवत्सरमित्येवमेर्दा। एका। यिणाः एतद्यिणा आ
चार्याएकाहानयिमाया पवर्गान परिमाणदीक्षा नाम नेतिसह द्विणाः। तएवाचार्याएकाहधुमर्दपुसहस्रद
क्षिणत्वमामनंति। अतिर्विश्वः। तएवाचार्याः सर्वानेकाहान् अतिरात्रे संस्थानेवाहुः। अत्राह्लवात। तत्राहीनप्र गम
संख्या करणयाम्रक्तासंख्यातः घरहपर्यंतास्त्वाप्रमिन्नवाल रहा वेदितव्याः। [illegible] नानामाहिस्सर्वं
कान्यहान्यहितआस्यपाय दर्शप्रस्तरयत्यर्थः। संरात्तव यनममामात व्याविन्यर्थ तनसमाम्नातानां ४६

मस्तिष्वद्रः प्रकृतिः समाम्नाता नो पष्ठः प्रकृतिरिति सार्धितं तव तित्रतिः तान्यतिरात्रान्ता इत्यक्तं तदतिरा
त्रांत त्वं गृहीतेर्त्रा हानि यदा सख्या पूरणं सवति तदा गृहीतानामेवमंद्यमहस्तदेवातिरात्रं संस्थकर्तव्य
नास्यपाता यत्र तु पुनर्गृहीतैः संख्यापूरणं न भवति तत्र वामित्याह। हानो। धिकः। यत्रगृहीतैरहोभिः संख्या
हानि तैव ति तत्र वैश्वानरों तकर्तव्यः। वैश्वानर शब्देन प्रकृतो तिरात्रो गृह्यते। हानोवातिरात्रांतत्वं न हीना
दिन नामेति प्राप्तः। अंगिकामः। इदानीमहीनाउच्यंते अंगिरसानामायमहीनः। अनेन स्वर्गकामो यजेत। यो
सुखव वा पुरुषाद यः पुरुषः पूर्वे पुण्य पशु भागीत्यर्थः। तत पश्चात्सुखवान्स्यात् त्वेष्टा हीनः सपुनरपि तद्वत्तां वस्था
नुमिच्छन्नतु सपुनरिप्सुर्व्यत। सवाग्नने नागिरसनयजेत। वेजकामः। कापिकामः। अतिद्यहः। इत्येतत्रयो द्यहाः।
प्रथमे वने त्रया णां प्रथमस्यांगिरसस्यादितोपहतियस्तीयमवने ततेनाजे द्विषामित्यर्थः। इतोथस्याय मपवा
दःा न्वंहितीयं अंगिरसस्यादितो यहन्य तरान्यं नवातद्यहाउक्ताः। गर्ग कामः। गर्ग त्रिरात्र इत्य होनं नाम
तस्या पृष्ठ विशाः। सम [illegible] वा [illegible] वार त्रमो अग्निष्टोमसामेति शेषः। गर्गत्रिरात्रस्याप्रमहत्ता त्यर्थः। त्व
मवास्या डतमरत्वात्तिनो। वेदः काम। इदमपरहीननाम सर्वेयज्ञाः। वेदत्रिरात्रेसवा प हानि त्रिर

होसवस्या निहान कल्पस्तुतीन सवनं

त्पातिरात्रसंस्थानिवक्तव्यं।छंदो।कामः।छंदोमपवमानश्चोतवं सुत्त्वग्रावहीनातयोरन्यतरेणापशुकामो यजेत।
कृ.त.२ परा।कामः।पराक छंदोमः।पराकयोरन्यतरेणान्यर्पः।इतित्र्यहाः।स्तोतव्यहाउक्ताः।गर्गा शस्याः।रथाम्
नुत्तास्यामितगर्गत्रिरात्रश्चास्याइत्यथः।अत्रेः।कामः।अत्रेश्च तुर्वीरमितहीननाम।वीरकामः पुत्रकामस्तस्य...न स्या
ज्यानि तस्यैवचतुर्वीरस्यचतुर्वीरः सुयाम्या स्थानितानिवीरपद सयुक्तानि कर्तव्यानि।प्रथमेहनि प्रथमात्स्यताक
गाद्यत्वात्त देववीरवत्समपि स्यादित्य।त्रेश्चु वीरं वंनिविदश्चातोयूमन्याज्ये।अग्न्या।तीय।अग्निं तुर्वीप्रकृत
ला:देवास्यचतुर्वीरस्पसप्रत्यय सिद्धपुनस्तान्त्रत्ययाये तस्यानिद्ध वेवनेषोडशिमूचतुर्थामत्वस्याविधसवा
हीनसंवधार्थ।षोडशिनं प्रासवेश्च होपुय चतुर्थमहस्तस्मोडशिमत्कर्तव्यमित्यर्थः।तस्या एवं।तस्यात्रेश्च
तुर्वीरस्यना।पुत्रयायरपनरेतत्रायत्री युकले वोऽदमपितस्यग्रहणएवंपुत्रस्पसवापीत्वायवायञ्नुत्तहत्य
तस्यैवचतुर्वीरस्यायुत्रयोमिद्धहतद्दुपुष्टहताएवाकरैव्यश्रुतुष्टदृष्टहतानामृवामन्त्रानुविधानादेवतोः याम
समाजाता इतिगम्यते।दूनुतितास्त्रैश्चतुर्थमहस्तस्मिन्नहदहतस्त्येव।तस्योगानतहस्तःसुवासज्जायमाश्र
वृत्याधुवीत्यिमनक्त्रे गां।जाम।कामः।जामदग्न्यमित्यहीननाम।तस्य।सदः।तस्यजामदग्न्यस्याया उपसदस्तो:
४७

दाक्षायणदिसर्वविदपुरिस्मर्थः३

पुरोडाशिन्यो वमयंति।नाज्यं हविषः।उपसदां पुरोडाशा वेद्य विधानंततः सामनहोमएवइदं विहोमवमय
त्तोतिसापना यं।देवस्याश्वनः।अत्राः।सर्पे।विश्वामित्रस्यवसिष्ठसस्पर्धमित्यहीननाम।इतिचतुरस्त्रा
नत्येतवत्वारश्चतुरहाउक्ताः।सार्व।कामः।देवव्रतानपंच।कामः।व्रत।कामः।वाव।सिपुः।इति
पंचपंचरात्राः।उत्पन्नसार्वसेननैरव पंचशारदीय व्रतवबाहरस्मिति पंचपंचरात्राउक्ताः।पंचग्रहण
मेतावततएवपंचरात्रानान्यस्ञसमाम्नाता स्पीतिपंचानीयाः।पंचत्रिवर्षेःसमाप्यतइतिपंचशारदीयः।
तस्मायंविशेषः।एंद्रामारुताः सप्तदशोक्षाणः सवनीयानंयंति।इंद्रश्चमरुतश्चयपां देवतास्तएंद्रमारु
ताः।उक्षाणोगो वृषाः।तेषामयं संस्कारः।याजकातुरस्तात्पंचवर्षो विप्रतिवर्षमारुतांत्रिवत्सतरी
त्तिःसपर्यग्निकृत्वाउत्सृजंत।मरुद्दैवताः।सामितिमारुत्याः।तास्वसप्तदशाद्या।ताभिर्वषंचशारदी
येनयस्य रजितस्कन्धो ततःपशुबंधविधानेनोपाकृतपरं दमस्यो न तस्मै तत्स्य।मरुत्वउपाकृत्य
पर्यग्निकरणांतपरलमर्यादा।उभेतेद्वाऽमर्जनं।एयंपंचवर्षांणि वर्षेवर्षेकर्तव्यं।एतस्मिन्पंचशा
रदीयेसवनीयानयंति।तेषांतेरनुपरिक्रमे।पंचग्रहणंतेपुनश्चतुर्वामतेषुवाशाखांतरोक्तेनविधानेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स.वंवेड

(स्वा.

सप्तदशसंपादपूर्वे ग्रहस्तुत्री स्त्रीनात्रस्य पवमाने बालखिल्यं तत्र वनर्षे । इतरथा न षुमतेषु कायथासंस
वमालं तः स्यात् निवृत्त्य पर्य ग्रहाणां । अतः । व्रतं । अतः व्रतः पंचरात्रस्यापि विशेषः आभिप्लविकस्य पंचाहस्यतृ
तीयमहः कृत्यनस्यात् तेमहाव्रतं तत्र त्वान्यत्के नेमे । पृष्ठ्यानम् ।। आभिप्लविकस्य यमपवादः । कतु । कामः ।।
कृतनं । षडहमित्यहीननामा । पृष्ठ्यः । आभिप्लवापवादः पृष्ठ्य इति विशेषवचनेन षडहसमूढे विकल्पसिद्धेय
दुत्तमग्रहणं तल द्विविशेषवचनेन मध्ये दश्यस्यान्त्यषडहत्येवमर्थ्यं । पृष्ठ्या । कामः ।। पृष्ठ्या बलवस्याहान्यस्य
ता पृष्ठ्याति द्वा । पृष्ठ्यं पंचाहोत्पासक्तः विश्वजिद्वषमहः । अत्यासक्तस्वरूपभुवाः । प्रथमस्याक्षे द्वसवने
त्रिवृत्स्तोमभवनः पंचदश तृतीयसवनं । द्वितीयस्य पंचदशे द्वसवने सप्तदश तृतीयसवने तृतीयस्य सप्त
दशे द्वसवने एकविंशं तृतीयसवनं । एतमुत्तरे ध्रुपियाङ्गा । एवमस्यास कोत्र वति । संज्ञा । कामः । पृष्ठ्या । इश्वा
आभिप्लव त्र्यहस्य पूर्व एव । द्वयोस्त्र्यहयोः संत्र रात्र संज्ञा येना माहीनो भवति । एते त्रयः षडूरात्राः कामः । राम
अपि । कामः । अनेना । कामः । छन्दः । कामः । जामा कामः । एतेवत्वा तेन । एते चत्वारः सप्तरात्राः । ऋषिसप्तरात्र
प्राजापत्य छन्दोमपवमानव्रतनामदस्ताः । तेषामियमहः ऋषिः । पृष्ठ्या महाव्रतं वा । आदि ष्ठोम नव पना स ५८

मूढः पृष्ठ्यो भवति । व्रतं । थेमा । यस्य पवमान त्र रात्रे महाव्रतं तत्य स्तोमं उच्यते । चतुर्विंश तत्र भवति पंचविंशस्तोम
मित्यर्थः । सर्त । तीय । द्वितीयस अपरात्रे महाव्रतं वे तदशस्तोमं भवति छन्दो तीये । छन्दोमपवेना वतन्
वर्धिनः स्तोमा उच्यते । चतुर्विंश चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाः तृतीयसप्तरात्रे महाव्रतं सप्तदशस्तोमं
भवति । छन्दसां तीव । छन्दोमपवमानाः तत्स्य वर्धिनः स्तोमा उच्यते । चतुर्विंश चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशास्तृ
तीयसप्तरात्रे महाव्रतस्य पवमानेषु पृष्ठ्या कर्मे भवति । शेषः स्वस्तोम एव । चतुर्नुर्ध्व । चतुर्थे महाव्रतं स्य बहिः सप्तव
पवमाने चतुर्विंशस्तोमो भवति । शेषः सप्तदशस्तोमो भवति । ऐन्द्राग्न नू न्य फोश्नस्याः प्रजा अतीत्यतां चतुर्मिश्रे स्तो
तेन पतेता । त्रिकाः स्तोमः । त्रिकद्रुका इत्यभिजिद्विश्वजितः पूर्व उच्यते । सर्वस्तोम इत्यनेन नत्रोरुभयसामा सर्वस्तोम इत्य
सनत्र गत्येत । ऐन्द्रस्य वृमहः ज्योतिः । व्रना कामः ।। अभिद्रामः । प्रनकसप्तरात्रस्याहः ज्योतिरन्यानि ...
हो । विश्वजिन्महाव्रतं स्यातिरात्रमाउति । पृष्ठ्या । प्रमः । लप्तमः सप्तरात्र उच्यते । तस्य नामशास्त्रा तरात् वगेत व्या
आरः स्ते मिसा वदुच्यते । पृष्ठ्य एव षडहः केवलोऽहह द्वं नर पृथः पृष्ठ्यस्तोमगुणतो विश्वजित्रिवसप्तमनदति ।
अनेन पञ्चकामो यजेत । एते सप्त सप्तरात्राः । देवा रात्रः । देवत्वं प्राप्तुमिच्छेत । पूराचो भवति । अस्यापि नामान्यतो वंग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्योतिष्टोमः। द्वयमस्याहः क्लृप्तिः। एकएवाममत्र रात्रः क्रतुः। नव। अप्तोर्यामः। पृष्ठ्य। काम्या पूर्वस्याहः क्लृप्तिरियं।
त्रिका। कामस्य त्रिककुत्। उक्ताः पृष्ठ्यावर्तेनो नामषडहः। क्रतुस्तस्य यान्यहानि तानीहत्वं भवतीत्यर्थः। इति नवरात्रो।
द्वावेतौ नवरात्रौ। अनेन मार्गेण नामनी शास्त्रान्तरादवगन्तव्ये। त्रिक। पृष्ठ्यं। महा। रात्रं। सम। मह। नवरात्र इत्यनु
वर्तते। वसुत्रिवृ। एतत्त्रिककुभ्म हानि ककुभ्मञ्च त्रिककुत्। वसु त्रिककुत्त्रिकस्तानां श्रेष्ठ्य कामो यजेत। एतयो दश
मो वैश्वानर एव भवति। कामश्चैतयोः सर्व एव भवति। कुसु। काम। ग। त्रयो। कामिः कुसुरुविन्दो विमहः क्लृप्तिः अत्रा
पि दशमो वैश्वानर एव क्लृप्तः। कामः। पृष्ठ्य। बाहः। छन्दोमवत् उपमान्यहानि उक्था कुलवस्य षडहस्य यान्यहानि तेषां
विश्वजितः स्थाने अग्निष्टोमाः अविवाक्यत्वे कृते ततो विश्वजित् दशमो भवति। पुरा। वरन्द। पूनीमदशरात्रः। ज्योतिः। पु
प्रं। ज्योतिर्नाम काहः। संनामास्मान्नस्मत् उपमतः कर्तव्यः गाष्ठामितिनमामनिः विश्वजिदायुषमलितः कर्तव्यः।
वैश्वानरो दशमम हमेवति। शल। कामः। शालल्लीपिग स्पताञ्च हानि। अक्षि। विशिष्ट। अयं सप्तमाबा वर्त्मित्वंद इ याम
ति। रात्रा। इत्यनुवृत्तौ दशरात्राः उक्ताः। पौर। कामः। पृष्ठ्य। भ्वजित। पृ। हानि वा। उभयपार्श्वे विकोत्तरवति। अथारंद्य
यो अन्तयोः सत्रमित्राग्नेरस्पानः कामो कर्तव्यः। अहः क्लृप्तिलृप्ता अति। पुर्वा। उभयोः सत्रार्थयो रात्रिरात्र ८९

महाव्रतसहित

नुविंशः साधारणा अस्य पूर्वोनिसवः पूर्वस्य वा अभ्युदयः पृष्ठ्य उत्तरस्य वा उद्भाव्य वा तथा इत्यवत्रस्याहः क्लृप्तिः।
पृष्ठ्य। रात्रा। पृष्ठ्यस्यादित्ये इत्यहनी कर्तव्ये यावत्र वा हानि भवति। ततो महाव्रतं। ततो वैश्वानरः। एवं पदकाद महाव्रतसहित
शरात्राः उक्ताः। सप्त। वियुः। अपानेनरये येव स्तेनैतद्वादशाहाभवेयुः भवतीत्यर्थः। सत्रा। वियुः। अहीनावाने
द्वादशाहाः सत्राणि भवन्त्वयुरहीनाश्च न स्युः। यदा सत्राणि नदोमम नो तिरात्रत्वं कुयसमानत्वमित्याहस्यो धर्मो भव
ति। यदा पुनरहीनत्वं तदा अग्निष्टोमत्वमासापवर्गत्वं महाव्रतसहितत्वमपरिमाणदक्षिणमित्यादयो धर्मा भवंतीति। ८५
विश्ववक्रं। उक्ता। रात्रः। उक्त्ववचनमत्रापि इत्यत अस्यत्रोक्तवचनमतरणति इत्यादर्शनात्सप्तपार्थः समूलोऽमू
ढवृत्तिरेतव्यः। पृष्ठ्यामहाव्रते नैषपमादिपुनि नोऽक्त्ववचनस्य प्रयोगं नेवक्तव्यं उद्धृत्य तद्उक्तो दशरात्र उत्तर
तु तु भवति द्वादशाहान्वयवस्तानियानि दशाहानि तानि तत्र वपुंसि अस्य दशरात्र इति वर्गो महासत्रो कानि तस्यैव
न्तस्य द्वादशाहान्येतेव अयात नमिति तत्रो क्लृप्तः पंचविंशत्यरत्नौ व्यत्यस्तिर्हत्वा द्वादशात्रस्यितान्यवतरंत नीचानेन
तत्र वपुंसा का गरस्यात अनामनसाकर्मा स्तनमिति मतव्यं अतो द्वादशाहः प्रकृतिर्दशौ इत्यनेनापि त्रयाणां त्रर
कवचनेकृतवानाचार्यः। नपावक्र ता द्वादशाहस्य स्थाहानीति सव दशरात्रोऽपि विधउक्तः। समूलोऽमूलश्चाप्र
हंसा ननं व कृशः अयन। सम का दृश

प्रकृतिरिति व्याख्या सर्वो...

नेन प्रकारेण द्वादशाहाख्यो क्रतुः समूढो व्यूढश्च। तत्र द्वादशाहः गणानां प्रकृतिरित्यवगतः तत्र तावत् तेरात्र व्यूढो
दशरात्र एषा प्रकृतिः सत्राणामिति विशेषग्रहणात् सत्राणां व्यूढाहीनानां समूढ इत्युक्तमिति तत्र च ते। नमस्तिनाति नमः
रात्रा विति तद्विविधं दशरात्रमन्तितो तिरात्रेण सन्तानवत इत्यर्थः। एवं व्यूढः समूढश्च द्वादशाहो विविधः साद
ध्यात। यो सत्ता येनाम काम्येकादशरात्रेण यायेद् वैश्वानरमाग्नेयं कृत्वा द्वादशाहाक्रम्याजवत। अहीनेषु हीनो वैश्वा
नरादिकः इति पदि नाप यवप्राप्त एव वैश्वानरं वचनमिदं सत्र पक्षेपि वैश्वानरस्य प्राप्त्यार्थं। संवत्सरकामः।
अति प्रेतां संवत्सरम्बरं स्याहानीमानि। अयं द्वादशाहो हीन एव श्रीकाम इत्यक कवचने नोपदेशात् प्राप्तापाप्त
वैश्वानरोपतीवनात्र। अपाशा हः। अपशत्र्या हीनेकवल्पबुद्धि सिद्धार्थः। सत्राहीनसाधारणश्चत्वारो द्वाद
शाहाः उक्ताः। तत एकाहीन उक्तः उत्तमश्चासाधारण एव। अनन्तोद्दिष्टो यथा प्रभावः प्रयुक्तः। इमा पशु
मन्त द्वादशाहस्याहः न्यूनाः इमानेव मन्त्रेत कां इत्यष गतानिः संख्यानि पुरुषेको द्वादशकृत्वः कुर्युः विहृति
पुरुषकृतः संनिहितत्वादिदं कुर्यात् उत्तरस्त्रासंख्या विधानादेव सत्यासेन प्रेष्य कर्तृसंख्यानिति न वर्तेव वना
देवसंख्या नियमानातिदेशादिति ज्ञापयन्तु। अपि। रात्रा द्वादशाहस्य मध्येनैषां प्रानो संस्थानि धर्मो नान्तद्वादशा

सिद्धः ... नो ... ध...

हृद्ययमपवादः। इति। शाहाः। उत्पत्तिवाक्यगतः द्वादशाहश्चाम्नातश्चेयदितव्या। तेषां तथा संवत्सरं नवस्यैकैवला
हीनत्वात्कामनानपेक्षत्वाच्चितेषां पावानामवग्रहणं। आत्मना चुनर्षेतः आत्मनातविनुमिच्छतः आत्मकेव
त्वमिश्चुर्वः। वन्ना एतकामाः पवद्वादशाहास्तानानेनर्यायोनि भवन्ति सर्वमवर्गविधिक्रियरत्न नियमेन त्वर्थः।
तपिरितं उपपुण्यतिस्वेवः। उपभुपिति सत्रे लिंगं यजेतत्य हीनलिंगं। इति पक्षो। उत्पत्तेरेव सत्रहीनयोः सपक्ष
भेदप्रत्यर्थः। सर्वत्रापि यनुपमुः शब्दात्। दिनततत्संवेसत्रमेव। तथा यजेतत्यकवचनयोर्दितत्तहीनएव। एतदुक्तं
भवति सत्राहीनत्वं तु यत्नमानत्वं कायजमानत्वादिरूप एव सत्राहीन शब्दस्त्रैरतत इति। अथ सामान्ये अपवा
नो सत्राहीनयोः समाम्नातयोः साधारणविधिरत्यत उत्पत्त्यः। अपास्यामः। धर्मेणोल्नात्र प्रधानकर्मा। उपुक्तो। समान
प्रदिश्यते ज्ञायते यस्याप्य समाम्नाताम्य पि कर्मानि उपायाः प्रदेशाउक्ये ता तवनिक्षेपकः शब्द तत्वात्प्रदे
शाद्य वाच्याः। एतदुक्तं भवति कर्माणामसमाम्नातानामपरि प्रयत्वात्प्रधानेके कर्षेपन वकुमशक्यत्वात्साम
न्यत नत्रोनोपायान्विध्येकदेशमतात्रस्यामइति। केन उपायाः कपर्यातरूपायस्समाम्नाता नोकर्मणां ज्ञात
त्व वर्ताति समुपायमुत्तरेण सूत्रेणादर्शयति। यथा। धाताः। यथा अकारादमावर्णा स्त्रिषष्टिसंख्यापरिमि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ताएवस्यानकरणात्तुग्रहानारिभिर्गुणैःसम्यगुच्चारणायशिक्षिताःसंतःसविस्पाःपदवाक्यरूतायाअपरि
मितायावाचउच्चारणेयत्रायांक्लिशानेवोत्पादयंतिएवंपंचविंशतिरक्षानिपरिमितान्यवसम्यकारज्ञाताति॥समन्व
तोनेरवापरिमिताःसंघाताःसमाम्नाताअसमाम्नाताश्चकते॥यतयावोधेतेपदावयवभूतवर्णज्ञानेनैपद
वाक्यज्ञानवत्संघातावयवभूताक्षरज्ञानेनसंघातज्ञानमप्यपपद्यतइतिदृष्टांतः॥एतेनेवाप्यमुक्तरसूत्रेस्पष्ट
याते॥सिद्धा॥शास्त्रा॥पश्चादिपरिमितावाणीःसर्वावावागतिमात्रवृतिएवमत्रापिसिद्धानिपरिज्ञातान्यक्षरा॥तत्र
योयःसंघातःसमाम्नातोसमाम्नातश्चसंघातःपंचविंशतावक्षामेवनान्यथा॥अतःसंघातशस्यमपिसिद्धमेवसमुदा
यिस्यानस्यात्वात्समुदायस्यापितिसिद्धाअक्षरंवस्था॥समाम्नातेषुसमाम्नातेषुवसंघातेषुक्षरद्वारेणशस्यज्ञानमि
त्युक्तेऽनस्मानीयश्चसमाम्नातश्चहरेवनज्ञायतेइदमेवतितत्राक्षरसंशयसत्यवमेकआवापोअहंवंवस्थामहतिश्च
यमिच्छेति॥सोमहत्त्वरूपस्याभिलिंगत्वेतरक्षात्मुत्पन्नाचिरदादीनांस्तोमानामन्यतमेनरथंतरादीनांपृष्ठानामन्य
तमेनाग्निष्टोमादीनांसंस्थानामन्यतमेनवसंयुक्तान्येवोत्पद्यंतइतिवदंतः॥तद॥मस्या॥तदस्त्वसमसार्वत्रिकामि
त्यर्थः॥उत्सवतानयोत्पन्नानामपिव्यवहारकालेव्यक्तिवारदर्शनादित्यर्थः॥ततानार्थेनियमहेतुःछंदोगानां॥अयमवा हाम ५१

हश्चयउपायश्छंदोगाःसमयःसंगमःसंवादउत्पद्यतःसंवादोन्याबादेतरार्थःनिश्चयंकृत्वारांथत
रांगाअक्षतंकाहनशस्यावृदितं॥बादेतानांपुनर्दिनोयनाभिक्षविकनशस्येवृदितव्या॥अपि॥तरत॥अपवृ
यमन्यःपक्षोसमाम्नातवाहतानारायंतराणिचमरुत्वतीयनिष्केवल्यकथाश्रुतीयतदितासीयेनिविद्धान
संतवतः॥अन्यत्सवृमकादिकमिति॥अथनयःपक्षाःसंतिअहःसंशयस्तोमादीनात्रयाणामानुगुणेपन्न
तदाह्रवक्षास्यानिर्णायः॥अन्यअपादाईतलरायतरत्वोपाधिना॥शस्यनिश्चयः॥अग्निष्टोमवपक्षोनिविद्धान
अन्येदकाहिकंमित्यवंनाशस्यनिश्चयइति॥सवतच्छंदोगैःसंवादआदरार्थः॥सर्वा॥ज्ञत॥सर्वान्कामान्सा
कल्येनामुयःकामयतेयोवासर्वोविजितोदियजपपर्यंताःजनुसिद्धतियोवासर्वाम्गुष्टीविभूतीर्व्याप्नोत्यन्या
मृपुरुषःसोश्वमेधेनयजत॥व्यष्टिंविंदतिरित्यर्थः॥व्यष्टिंव्याप्तिमितिपर्यस्याश्रोतःसनंतस्यरूपा॥राज्ञा
तिविकस्यायंपक्षोनतरयोजात्योः॥अश्व॥ज्ञत॥पनाच्छनमध्यमहानियवंअंतमश्वविधिवद् [illegible] ःस्त॥तेतिन
पुत्रस्यान्यस्यामातान्स्याभिषिक्तस्यायनेता॥अग्नि॥न्वान॥एतस्याएषकादवता॥विरा॥यान्यामयान्याथहांवि
स्यप्राप्यं॥पाली॥नीया॥पृषदेनत्यानितोयष्टितिराप॥लमाईता॥आस्यभागाविनपर्यं॥ताविसियात्रा॥अश्वातंत्रा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री

एवमश्वमेधेनयक्ष्यइतिसंकल्प्यतास्यामिष्ट्यामिष्ट्वाश्वमुत्सृज्यतस्मिन्संवत्सरेविधायततःसंवत्सरमहरह
स्त्रिपुसननेपुमानितिकौसल्यानिष्टिसिवैराजंततःतियजेम।सविलितास।तप्रसन्नइत्यागाथामिष्टैःसवितु
र्गुणाः।प्रशस्त्रामध्यमायामायात्रजमायां।एवंसगुणत्वेसत्यपिदैवतायाःपूर्वस्मिंत्रसावित्रीतिरितिनिर्गुणा
तद्धितनिर्देशंकुर्वन्नेतद्द्वापयतिनिर्गुणास्यसवितुर्यागेधर्मरूपोऽश्वोबेनाममसगुणास्याप्यत्रनतयतीति।
यद्वंतिद्वा।सत्यप्रसवस्यपूर्वोक्तएव।समा।ज्ञीता।समाप्रास्वितिवोमान्नबन्नात्याविद्वत्वाख्यानेनापि
संवत्सरमहरहःकर्तव्यामितिगम्यते।पारिप्लवमितिप्रथमेहनीयोवृत्ताख्यानस्याख्या।हिरण्मति
अग्र्यपुरपिहिरण्मयेकूर्चेआसीनःप्रतिगृणातिआख्या।यीन।आख्यानमाख्यमानोहोताध्वर्युमध्व
र्यीरत्याह्वानंकरोति।होहोतःइ।एवमाहेताध्वर्युहोहोतरितिप्रत्याह्वानंकरोति।अयमवप्रतिगरोत्रेव
२५३ वक्ष्यमाणान्यत्र।गदितं।अत्रपूर्वोक्तमेवव्याख्यानंनास्तिकिंवितत्राध्वर्युरित्यकेवमारूपेणप्रवादेन २म
तारतध्वर्यात्त्रंकरोति।अश्वस्यायमर्थः।अस्मिन्प्रथमेहनिमनुर्विवस्वतस्तुत्रंअधिपतिरस्यराज्ञोमनु
ष्यविशःतदाज्ञोपजीविनइत्यर्थः।तइतिकरतामनुष्याअतिदिश्यते।इमइतिपुरोवस्थितामनुष्यानिर्दिश्य ५२

ता।नाःमनुष्यानादायममनुपदेश्यतान्निर्दिश्यप्रदेशिन्यांश्रमआस तइतिवदतिगृहमेधिनउपस
मानीताःस्युःस्तानुपदिशतिगृहमेधिनइतिमनुष्यविशेषणं।तेवधूंहुविनइत्यर्थः।अन्यदुक्तं।यजुष्
ती स्थ्याति।निर्दिश्यतरमश्वासत्इत्यानामयवदतीत्यर्थः।तद्वत्स्वासतेइत्यवमंतमुक्त्वाअंतरम
चोवेदःसोयमितिवदति।अस्यायमर्थः।अस्मिन्नहन्यृग्वेदोवेदइति।कायमप्यवेदोवेदनामसंपन्ना
यांसोयमावेदइतितस्यस्वरूपप्रदर्शनार्थंयत्किंचनसूक्तमादितआरभ्यानि्त्रिगादेत्।एवमन्येष्वाख्या
ख्यातव्या।अत्रविशेषः द्वितीयाद्यहःराजानद्यर्थमानेनव्या।वैश्यवज्जिघते।द्वितीयगदेतास्थविरा दो॰
वृद्धाःस्तती।गदेतोनेधजमितिनेष्वजःपातिपादकंमंत्रेभ्यःस्यात्स्यात्यर्थः।वृतुर्गादेतघोरांत्स्वसिका
रात्रिपतिपादकमित्यर्थः।पंचमगदेतसर्पविदःकाश्यपीयादिविषतत्रविदइत्यर्थः।षष्ठगदेतास
नगाइतिसर्पेतानम्नाद्यर्थः।पापस्रतःपापकारिणइत्यर्थः।सप्तगुर्यात।कुसीदिनोवार्धुषिका
इत्यर्थः।दृश्यंगीतापुनिधाःकेवर्ताः।नव।ज्ञीत।दृश।गायातर।एव।ज्ञीत।एवमेतत्यारिप्लवाख्यानप
र्यायशःसंवत्सरमावज्ञीत।दृशापतनु।एवमेतत्पारिप्लवाख्यानंपर्यायशोदशमीदशांतीसमापयन्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वत्सरमावसीत। संवत्सरात्ततः स वत्सरे तां तदीक्षेत। त्रीणि। वेति। अश्वमेधत्रीणि सुत्यानि भवंति। तत्र प्र
माद्दिती। पेयुः। अश्वयं वडुति शिवः। सेवा। विधातु। अवाडि धृते वक्ताम्य तवेत्यषः। अन्ये त मस्तुः कुर्यात्तदा
यजमानमहिर्त्वित्वीति जानीयात्। नेवता। वयेत्। सप्यधेत हुतयं न कुर्याद्ध्वस्त दाने मित्ति कमिदं सुगव्यं ना
वाजीस्वश्च मितियजमानं वा सूवयेत् होता। नमा। गुव। तमिति वचनेन स्तोतित्व वादनाय। अथेतन्संस्कार
कर्मतमश्वमत्तिरश्च्यादित्य पः। एकादशाति रित्त्कविशेषाणां सह विशेषाणां तभिधाना सन्नवातान्न
ग्णुवन्त्रिति न निषेधसामर्थ्यात्सामिधेनी धर्मस्यकस्यचिदस्याति रवांतव्या। तस्यैकश्चात्यं श्चतरस्कश्चत्या
र्थवर्धिवं वसायग्णुवन्त्। अनुत्येको य आम्नातं तत्र स्वेरणात्ये कतुमन्यंत। उक्तयोः फलयोस्त्रिवि वनमा
ग्रो तमसोनंन्न वति। अभिपिन। उपावेदा। आग्निग्। शमी धमित्यस्मा खुरस्तात्पद्विंशतिरस्य वक्तायरत्यस्मा
द्वापुरस्तात्मानो मित्र इति सहृमाव। परा। उपप्राणाल्पितिवेद ऋवो। अत्राणिनिगदातः पातित्वादेकस्त्रांत्य स याम
वतिनान्यः सामिधेनी धर्मः। स्त्रज। घारा। उद्ध्वोर्द्वं वधयित्वा पव तथिस्त्रस्पस वेः पाणि। तिः सव्या
नरूला घ्नाता दक्षिणः पाणिर्त्रिर्भूतमश्वपासोनि तुच्चे ति परस्पंगन्न पायति। अपानं मरमस्मा अश्वायम ५३

हिषी ज्येष्ठाजायाम श्वसमीपेनिपातयति। ता। द्यदिते। तामहिषीमश्वसंसर्गपिधाया नोमाता यत्पिता वेतेउत्य
नयवीमित्य पति। आक्रोशतीत्यर्थः। साहा। कृति। सामहिषी होतारं प्रत्यत्तिमित्यति। अनुचरीभिः शतेन राजपुत्री
भिः सहानयवी। वावा। वेति। वावाता द्वितीया जाया। तां ब्रह्माभिमषति। सा। प्र। बेति। सा वावाता ब्रह्माणं प्रत्यभिम
घति। आभिनोनुचरीभिः शतेन राजपुत्रीभिः सह। सदृः। दीना। सदृः प्रस्पप्य अस्य पुनः प्रसर्पण विधानादभिम
षतीयां। हिव द्विवेर्धाश्वसमीपस्पित्वा कर्तव्यमिति गम्यते। ब्रह्मोधं नामव ईपमाणामंत्रः प्रतिवचन रूपणोध ब्रह्मोध ५
यद्द दनं न स्प द संज्ञा। कः स्वि। इति सूर्यात्याहा। किंस्वि। इति। सर्पा स्याह। पृथ्वी। इति। अपि त्याहा के ग्गु। इतिपं
वत्स्याहा। जांव। इति। स्वायतने प्राङ्मुखमुपविष्टं यजमानमेकैकशः क्रत्विजः क्रमेण प्रत्येति पृच्छमिताः परमंतं प्र
थिव्या इत्यन्त यवी। इयं। स्याहा। यजमान इति शेषः। अद्वि। रति। अश्वमेधमंतिर्महिमानो नामग्रहाः। ते सो
वर्णराजताः स्पात्राः स्पाग्रत्स्थंते वपानामुत्तमपात्रात्पावरति। तथा स्नु चाकणप्रेषयात्या वसृते। सुवः। प
तिः। होता। प्रेपरते शया। अन्या। अश्वा। पत्याः। अश्व एकः फन्नुः। तुपरो गस्पति कोषाणां। तत्राश्व गता। गोमृगान्यः सम
पशुः। एतेत्रयः प्रजापतिदेवत्याः पशवः। हरारंति। अश्वादीनां या गाने तरमितरेषां पशूनां वपादितिः प्रयरं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तितेषां त्रयाणां देवतामाह। वैश्वानरोऽग्निः॥ वैश्वदेवतं त्वं तथा अश्वा रश्मयः॥ विश्वेदेवा एषां देवतास्य र्णः प
वाहस्याश्वस्य नेदिष्ठं यद्विश्वयमहस्तस्य गस्य व्युष्टस्य पृष्ठस्य प्रवमनानाच्छाद्यात्या तां पृष्ठ्यत्र्यहाणि
स्पृशा पी तस्य स्यामः। प्रतिज्ञास ज्ञमिरः अनन्तराज्यार्तृनत्रस्य वेश्मकारस्य अग्न्याधाने कद्वत्याहिकस्य पुनः
स्वयुत्यार्थाः। अग्नित्यास्यानस्य। दिवाहा। एतद्विपर्यासमान्यमवति। प्रगुल्त्वेनोपरिष्टात् तन्व्याख्यास्यते। द्वैका
स्यान। एका। वरः। स्तिको। द्व्याहा। ३ अपिवंमित्यतद्दूहत्यतस्यानेकाहिकस्यक्रमुपसंशस्य तस्मिन्नेकाहिके
निविरृद्व्याहा। उपसंशस्यातिव वनेपूर्वेणासंक्रामकस्य कल्पसदृशो नार्थः। अतोऽत्र संबसति तस्मादपि पुरस्ता
त्क्रया। वृत्तीयादित्यनेन। तस्मिन्निविदमिति वचनमेकस्य कल्पोपान विस्तरं वशात् स्य कुकाहिकस्य गणनाकात
व्यानव्य वेषां सहेतावमर्षः। एवं चात्र्या। एवमिति सकृत्प्रयुक्तानमुद्दृत्येतावमादिदर्शनमिष्टाः। अतः। स्थानः। एकाहः।
स्तोमो। द्व्याहा। उक्थमितमत्र। अत्रैतेषु निर्विदा इत्यस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति। तेषु मा त्येषाततीय सवनानीति
दिवनमस्तितस्यापि बाधनाप त्रातो त्रनाविदातयत्नोऽत्र गत्रेषु वाप्यपुनर्निविद्यानवति। एव। स्तो। उक्थमित्रम्।
वतुर्थमो ॥ अश्वमेधविराजस्य यज्ञमसहस्राद्ये चतुर्थस्थ्यमहर्भवति। ज्योतिर्गौरायुरेषामन्यतमो वा त्रमसहर्भवति।

५४

अतिरात्रमहस्य रात्रिद्वनादिति। त्रैमस्यमेव भवति। सर्वं वृस्तेस्तोमत्रहराणवुगोरत यस्तोमाः सर्वस्तोमस्त्वेष
एव ग्रहीतव्यो। नाघ्वस्येव त्र्येषामेव वृहल्हीनत्वात् तृतीयमाभिन्नाविके ग्रहीतव्याः षडहातः अतिरात्रादिति व
नाना [illegible]
द्योती। श्रीनयेयसाध्ये [illegible] स एवं सदेश्वा सोमातिरात्रैः अकृतैः व्य। भूमिः। हाति। प्रावोगातुः। एताः पञ्चाः
हात्रेक [illegible] नामुरव्या उक्ता। तांस्तस्य स्वस्य मुख्यस्य यायादिक्षामवृद्धिं शतदीयाः पुरुषा अन्यायन्ताः क्षति
प्रभृति वन नवानां त्योदिमस्य अद्यहत्य दक्षिणपुपतनी वाहातव्यमित्येव मर्षः॥ ॥ इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ ना
रायणीयायां दशमाध्यायः॥ ॥ अथ पञ्चविंशतिरहान्युच्यन्ते। तस्य एवान्यो हीनकाहादीनि अतिदेशात्
समाने हीनकाहा उक्ताः॥ अयदानीं तयामात्रिकाणामङ्गयागविशेषाः स्थानविशेषाः सत्रशब्दवाच्याश्च इत्या
मः। यथा यथातात्पहानि व्यतिष्ठक्तानि सत्राणि भवन्ति। यत्कामाय सर्वं तितथा तथा वद्याम इत्यर्थः॥ अथ
णीयः॥ अयमेवतिरात्रोतिरोमो गव्यते। एकाहत्रयांसनिरिहान्वेमध्यस्यात्र्यहाणांमाध्यस्थ्ये वमर्षः। एषस
त्राणामादौ कर्तव्यः प्रायणीयसंज्ञो भवति। एषोऽनीयः। एष एव सत्राणामन्ते कर्तव्यः। स उदयनीयसंज्ञो।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नवति। अत्र्यामध्ये अव्यक्तं इत्यविशेषितं द्वत्पर्षिः सत्राणां मध्ये वा दशपितो या त्रिरात्रो विहितः
सज्योतिष्टोमातिरात्र इत्यवगंतव्यः। अहीनेष्वहीनेषु अस्मान्नरशब्देन यो विहितः स वज्योतिष्टोमातिरा
त्र एव द्वत्पर्षिः। तावं रात्रः। तयोः प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्ये व्यूढो दशरात्रो भवति। एषा त्र्याणां।
एवं द्वत्पर्षो द्वादशाहः सत्राणां प्रकृतिर्भवति। तत्राणां स्थाने। अस्य प्रकृतात्सिद्धयात्रयो दशरात्रात्रिषु सत्रे
षु अहरावापकर्त्तव्य सत्यावापस्थानमुच्यते। ऊर्ध्वं व्रतं एकाहेन त्रयोन्नतेन्सा ध्येतस्यावापस्थानमिदं ऊर्ध्वं
दशरात्रादुदयनीयात्प्राङ् महाव्रतात् वसव्या एकाहावापसाध्ये महाव्रतसमक्ष प्रे वं व्य उदयनीया त्प्रा
ब्रह्मत्रयमत्र नियम्यते प्राग्महाव्रतादित्येवं प्राध्यहादीनामन्हामावापस्थानं प्राग्दशरात्रात्प्रा
यणीयादूर्ध्वं तत्रा। अहा युधी यहा। उक्ताः अतिरात्रे। ... वनु व्रतं वा अत्रापि म
हाव्रतं दशरात्रादूर्ध्वं भवति इत्येवमिति वचनात्। पंचा वाहः। उक्त। वनात्र त्रिष्वपवाहे यद्युक्त राम
मम हः पंचमे तस्य स्वतन्त्रीयस चन्मुक्त स्मातिम्ब विकस्य षष्ठस्य सप्तमीयस्य वनं तदत्र कर्तव्य षड
ल हः। एवं वापाः। शास्त्रांतरोक्ता हरंतरा यथा वापस्थानमेव अन्यामहः त्पवगंतव्य। वलो। पुनः। एवमानां ५५

वां

पन्थायसमाप्त्या वत्सयोजनं पुनः पुनरेकादयः षडहानां आवापाः कर्तव्या इत्यर्थः। पूर्णा। श्रुति। प्रसं। ते
नांगछ ती सर्पः। द्वित्रा रात्रो के एतेयान विशेषाउच्येते। अत्र द्यादयः संख्याः प्रदर्शनार्थाः। अन्येषु समा
म्नाता वहवः सन्तीति। कश्चिद्यमेष्वष्टरात्रः। दशरात्रस्यः प्रथम तस्मादूर्ध्वं छंदोमस्य पुरस्तात्सर्व
स्तोमोऽतिरात्रश्च भवति। तेन तानि त्रयोदशाहानि भवंति। न्यायानीमा उपयुरिति शेषः। पूर्वोक्त्या मनर्क
त्को महाव्रत वतमित्यर्थः। द्वौ तो। आगतासावे। यमा सर्वकामा अस्य प्रथमे। जनमिति सार्वकामिकं द्वौ
रात्रः। आवृत्तो विपर्यस्त इत्यर्थः। प्रायणीयोदयनीया ... सह वतु दशांस्तपंचेत्। तल्पो। तीयो। नत्स्य शमर्क।
उदकमुदक क्रियादि ज्ञातिकार्यं। विवाहोपनयनादिस्संबधः। एवमादिषु कार्येषु ये नपायो पतयाश कं
तेत द्वितीयवतु दशरात्रमुपयुः। पृष्ठ्या। द्वुकाः। अत्र तृतीय इत्यनुवर्त्तते। तेनोत्तर त्रिकदुका आवृत्ता
इतिगम्यते। प्रायणीयोदयनीयाज्याक्वतु दशत्वान्यायानीयान्याय क्रमेण द्वादशाह एवनमिति दशरात्रा
त्पुरस्ताद्वा या युधीजयन्तइत्यर्थः। ववा। त्राणि। द्वा। यमा प्रपावृतं। अत्राहं कस्यते प्रथमे वतु दशरा
त्रेयान्य हानि तान्येव। विशेषस्तु पृष्ठ्यायाम ज्योमहाव्रतमसिकंन भवति। वसन्ता मीयो द्विती। तस्या द्वितीय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्पर्द्धितीया हान्यभिविश्व अग्निष्टुद्द्वितीयमहर्भवति। स्तोत्रातीयः सत्त्रात्प्राप्य सात्र अहीनेन प्राप्य आह्वि
तिकः तावुक्तौ लोकासात्मिच्छतो तृतीयं चैव दशरात्रं भवति। उभयोर्लोकयोः सर्वान्कामानुपजुग्पतेता
त्रतत्रिविन्नयमिच्छतामित्यर्थः। ततो शिष्टः। तृतीयस्य बहुदशरात्रस्योत्पन्नानतः प्रयोजनेन विशिः। अग्निष्टु
त्प्रायणीयस्य नित्याय त्वहस्तस्य ह्योपजनः शेषत्वं पतादतजादः त्वचैर्पर्यायाजवाय अत्राहानि अभिष्टुत्त्रि
कद्रुका दशरात्रोतिरात्र इति न्याय। तुर्ये प्रायणीयस्त्रिकद्रुको दशरात्र उदयनीय इति पेड। कामाः प्रायणी
यस्त्रिकद्रुका दशरात्रो महाव्रतमुदयनीय इति। सप्त। कामाः अतिरात्रो विश्वजित्पर्वा ह्यो दशरात्रोतिरा
त्र उत्तमस्य तु मन्त्रातत्तोयस्य वृभित्येते पयोहोत्र भवति। अष्टा। कामाः। अतिरात्रो विश्वजित्षडहो दशरात्रोति
रात्रः। षड। यतो सत्रं स्यामः। अष्टादशरात्रे भवन्ति तत्वोनेध्यावापः कतो व्यः। एका। मासाः। ग्राम्यास्य नार स्पर्धं
अनि स्पर्धं रूपाख्यपशुनवरादुभिद्वात उत्पद्यः। विंशा कामाः। अतिजिद्विश्वजितौ इर्ष्यं मत्स्यस्मिन्त्र वस्था ते अभिजिद्विश्व वन्नकाः
जितो गायापुष्या पयादः षडहाइ द्वैमिपत्र ववना तत्र ववनेप्रायणीयादतिरात्रा इर्ष्या वायस्याजव राम
ति प्रायणीयो दयनीयाता वत्सत्राणां अन्येकं त्रीन्द्रतानन्तरं तरयुक्तादादशाहाइहीनयो द्विराव्रतूत्पए
संध्या। ५८

वतत्रिनिस्थानेकदेशानयदहानामीयंत्रीणा वदशरात्राणां सेह भवति तत्वाप्रायणीयोदयनीययोर्द्वैगवास्व
द्वावापस्थानमस्मति वन नरनिसिद्धं। द्वावे। रात्रां प्रति थमं। अग्ना। रात्रः प्रायणीयस्त्र्योभिप्लवाः षडहा उदय
नीयः प्रथमयाषडहर्यामि ध्येतुष्या तिष्ठामा तिरात्र इते कविंशतिरहानि अस्य। तीयं नवकरः नवरात्रे यव
जिति द्विश्वजितोत नयोः स्थानेन्द्रे मध्या तवतः तयोहत्तरस्या आवृत्तो भवति। अति रात्रः पृष्ठ्यः स्वरसामानो विषु
वंनावृत्ताः स्वरसामानो अग्नः पृष्ठ उदयनीय इति। संवत्सरात्रेते। विषुवन्मध्यत्वादिना संवत्सरस्याद्वे तारा
त्रीः संवत्सरसंमिता इत्याचक्षते पूर्वे याज्ञिकाः। द्वानिं। कामाः प्रायणीयस्त्रिकद्रुकाः अभिप्लवो दशरात्रो महा
व्रतमुदयनीयः। अयां। कामाः। प्रायणीयो भिप्लवपर्वोहो भिप्लवो दशरात्र उदयनीय द्वावे। रात्रा। प्रजा। यम।
प्रायणीयो भिप्लवो दशरात्र उदयनीयः। पंड। येतासत्रं। स्याम। स्वर्गा। तीयं सत्यत इति संदर्शं स्मत स्व
रूपं। स्वर्गं सतिष्ठा तुमिष्ठन्त उत्तपः। ब्रह्मत्रस्य विश्वपरीदयंत आदित्यस्य मेटलमारोदुमिच्छंत इत्यर्थः। इदं वा
इदं वा इच्छन्ता चतुर्विंशतिरात्रं द्वितीयं भवति। वाशव्यस्या नाव पीप्यमाणमेदाद्य पृष्ठ्य। साम। तस्य दृमहः क
ल्पनं। पृष्ठ्यसामानामवरुणाद्योनाम तावत्पृष्ठ्यस्ताम इत्युक्तः। पृष्ठ्यविशेषः। त्रयस्त्रियानि रूमाइति अन्ते अर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

काहस्त्रयस्त्रिंशस्तोमः कर्तव्य इत्यर्थः। विशालं पृष्ठ्य इति पृष्ठ्य एव विशालम् उक्तं कर्तव्य इत्यर्थः। विशा
लस्थाने अग्निष्टोमार्थायिन्त्रपः स्तोमः एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंश इत्यादि सविशालं राजेति सर्वत्र। पृष्ठ्यो हे येस्तो
मास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः प्रवेशिन्योः प्रतिलोमाः त्रयस्त्रिंशत्रिणवैकविंशा इति। एतदेवोत्तर
त्र्यहे तु लोमाः कर्तव्या एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशा इति पृष्ठ्य एव विशालेन वर्तितव्यम्। एवं विशालं पृष्ठ्य
स्यानन्तर एव त्र्यहः प्रतिलोमश्चानुलोमश्च कर्तव्यः। तदूर्ध्वं त्र्यहः कर्तव्य इति। यः पुनरस्य निरुक्त एकाहस्त्र
यस्त्रिंशस्तोम एव पृष्ठ्यस्तोमश्चान्ते पुनरपि कर्तव्यः। त्रिवृदनिरुक्तः स एवानिरुक्त एकाहः पुनस्त्रिवृ
त्स्तोमः कर्तव्यः। ज्योतिरुत्तमपसामा ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः उत्तमपसामा कर्तव्य इत्यर्थः। ततउदयनीयः ततोऽति
रात्रः प्रायणीयः पृष्ठ्यस्तोमस्त्रयस्त्रिंशो निरुक्तो विशालं पृष्ठ्यः त्र्यनिरुक्तस्त्रयस्त्रिंशस्त्र्यहः पृष्ठ्यस्तोम
स्त्रिवृदनिरुक्तो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमोऽतिरात्र इति। संसादाः। पञ्च कामाः। षड् कामाः। सप्त कामाः। अष्टा
कामाः। एकाकामाः। त्रिंशत् कामाः। षट्। यते। सतं। स्याम। एकाकामाः। द्वात्रिंशत् कामाः। त्रीणि त्रीणि प्रति
संत्रयोदशरात्रः। पञ्चयामिश्रित्वा दशरात्रेण सह तत्रोक्तानां तेषामेकैकस्योपरिष्टादग्निष्टोमातिरात्रः कर्तव्यः।

रामः ५७

...तगणितन्यायेन त्रयाणि पशुकामानां नवतिनवमसमैकानन्दस्य धः

बृहस्पतीयं चतुरात्रः पञ्चदशपञ्चापशवः पञ्चाहा अश्वतास्तेषां वहु पञ्चाहत्रयस्तयोर्मध्ये सदस्तोमोऽतिरात्रः प्रायणी
यो दयनीयो दशरात्रं वति। उभौ तीमाघलो रात्रः। न्यायापवादः पञ्चाहाः षडेतेषां मध्ये विश्वजिदतिरात्र
आद्यः त्रयः। तेषां पञ्चाहानामुत्तरस्त्रयः पञ्चाहा आवृत्ता भवेयुः प्रायणीयोदयनीयावेति। बहुकामाः। अ
तिरात्राभिप्लवात् कोत्रयाभिप्लवादशरात्राः महाव्रतमतिरात्रं। पञ्चत्वारिंशत्पञ्च। जनः। अतिरात्रोऽभिप्लव
पञ्चात् त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रोऽतिरात्रः। षड्त्रिं। यते। सतं। स्याम। सप्त। जनः। अतिरात्रश्चत्वारोऽभिप्लवा दश
रात्रो महाव्रतमतिरात्रः। अष्टा। जनः। दुःसम्पिन्याय प्रायमेव वर्त्तं प्रायोजनश्चात्रातिरमहाव्रताप वादः उक्तस्तथा
पमा। कमहाव्रतमवतिपदशीनार्थो एकादशपञ्चाहा रात्राणि एकषष्टिरात्रे वशतरात्रवलिष्ठो वा वदति। श
तरात्रपर्यन्तस्याथकल्पेनैवकर्तव्यमितव्यं। सत्रे त्राति। विपाशानाउ कथान्तरं। विधास्तेति। एतद्रात्री विंश
तय उत्पाव दन्तवदिकाः। यमा। छतः। यमातिरात्रेनाम कात्र पञ्चाथ द्वात्रिंत तु उपेपुर्यद्विगुणीकृतं। अथिर्योम
होता। द्वाव। व्रते। पञ्चात्रिलवाः षड्त्रिरात्राउक्ताः महाव्रतं वप्रायणीयोद्वाविंशत्वावतिरात्रौ एकोऽतिरात्रौ
[illegible] अतिरात्रो महाव्रतमुदयनीय इति। स्वानां [illegible] तीयं चतु... पृष्ठ्यस्याह्नि तस्य लोमहानिग्रहीतातिघामेकेन

एतास्तु कामानां एको [illegible] एकाहः [illegible] एतामिश्र [illegible]

मं। प्रागान्याव [illegible] अतिरात्रः अतिरात्रः [illegible] नाञ्च पञ्चव [illegible] त्रिंशदहानि [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वत्सरत्वः कर्तव्यता निषड्विंशदहानि जनयन्ति। गवामयनं। एकैकमेव वर्षा स्य प्रथमषष्ठसप्तमो महाव्रतान्यहानि त्रि
त्रिंशमास्त्रयस्त्रिंशमस्त्र्या उत्पर्षः। उक्थ्यान्येव महाव्रतं महाव्रतवद्भवति प्रायणीयोदयनीयास्या दूहश
अस्यावयुर्यतो सविसृता एतारात्री सवितुः ककुभ इत्यावृत्ते। त्र्याहा वा। सप्तमे चतुर्थ्या गुणाः चतुश्चप
मपष्ठानां या यत्सुत्रां स्त्रातिच्छवा वदितव्याः। न्यायवचनं प्रायणीयोदयनीय दशरात्रो गोवाध नार्थ। अ
तः पउसिद्धवास्त्रांप्तव्याः। अथ रात्रः। प्रथमस्यातिरात्रयाणां प्रथम एवेत्यर्थः। तस्य चतुर्धादभिप्लवाद्दूर्ध्वसर्वे
स्तोमातिरात्रः कर्तव्यस्तेनाहः संख्या पूर्यते। तुश ब्दाद्यमत्र विशेष इति गम्यते। उपांश्वा। उपसत्कोलय
स्मिन्का स्मिंश्चिदहनि रोगुल वादितित्रिकित्रौतिगसर्पाणां केस्येके सर्पिः पृथ क्त्वा तद् उस्वन्तस न्वेदं
पुनाराशंसयो तोरसोपं ज्ञोरथा गोशुलवन प्रातः सवनं सांगर्षिके नमाध्यंदिने सवने पतु दीरे वगात
तीयसवनइति। यवापेयुः। न न्यायुनर्दीयरात्रित्यर्थः। आत्मानेन व्यजानीरन् नस्यानूयेव य पुरुपत्रा इ रामः
ति तउभये एता रात्रीरुपेयुः। आज्ञाजेना एतास्तामाज नान्य इनीया। इतिसंज्ञा। पता। वर्ज त्रयाणां तीय ५८
मुच्यते। अतिछाकोकामानामोग्न नास्य जनव तेयिवा एता एवं क्रिवचनम हरहेना। रम्तेनान्यता। एता। इत्यत्र

स्मकय॥ दि॥

मेवात्र विशेषः। ऊर्ध्वं चतुर्थाद्दशिल्पवा महाव्रतं भवति। एवं पेतः। उपधुसिति आपः। एना त्रता यथास्थानमि
तिदशरात्रा इद्धमित्यर्थः। संवत्सरं। इदानी सत्रमुच्यते। संवत्सरका भाषा वा ममनकामा इत्यर्थः। अतिरात्रः
सर्वप्रपद्रांतः। संवत्सरेता विषुवन्मध्यतादिनासंज्ञा प्रवृत्तिः। एका कामा। एमा। ऋत्र अत्र तरोक्तो या नवरात्रस्त
मनितः पृष्ठ्या कर्तव्या। तथा तरेशंशतं। कामः। व सुतनाः। प्रायणीय चतुर्विंशाशुर्वे त्रितिछवाद् दशरात्रा
महाव्रतमुद्यनीय इति। इतिरात्राणि। एवं प्रकाराणि समाम्राताम्। समाम्रा तानि वचक्रूनि सतोत्यर्थः। अथा का
मः। अयं शब्दः प्रकरणविछेदार्थः। रात्रिसत्राण्युक्ता निःश्रेवद्दानी संवत्सरिकाणां प्रसंगि तां गवामयनं
मुच्यत इति। सर्वकामायेषां सर्वे कामाः। तेग वामयनमुपेयुः। प्रायायंति। उपेत्य तिवदनं प्रायणीयचतुर्वि
शयाः प्रथम एव मासि प्रयोगसिद्धयर्थो। अन्यत्रास्त्रा धारायो दूर्ध्ये तोत्या मिति अस्याधास्यापूरणा क्वना नि स्व
नयाः प्रयोगः स्या नमासावय वतान् नमासतिहृति वात्रयेता। यद्य प्रायणीयचतुर्विंशयास्त्रयस्त्रिंशः
स्तोम स्यात। नधानि भूमत उपेत्य तिवचनं। तिन प्रथम एव मासि आदित्यव प्रयोक्तव्ये प्रथमावयवत्वाय।
अतो दृतिवानवनो स्यनेति दृत्तो मतातयाः सिद्धान्तयति। अथा रति। चतुर्विंशति स्ववः पृष्ठानयेवेनपवं

मासान्कृत्वानंतरं षष्ठं मासं मेनंरंति मासानाहानि। षट्त्रिंश। इति। अतोप्यूर्ध्वं शतिरस्यन्ति वंति। आद्या। हास्या। ए
तदुक्तं भवति आद्यास्यां प्रथमान्मासादुत्कृष्य त्रिंशतिं वर्षास्त्रिंशोऽहनी द्वितीयमासं प्राप्नुतः तास्यां ततोद्वता
स्यात् ततो द्वितीयस्य च परं पर। ना षष्ठमासं प्राप्नुतः एवं तास्यात् तस्य पूरणमिति। इति। पक्षः। अथ षड्ढः शब्दः संज्ञा
रं तेनानपुंसकलिंगाः। पक्षाः च पक्षः यथा शालायां द्वे पक्षसी एवं गवामयनस्य पक्षसी यथा शालायाम् मध्यमो
देशः एवं मस्यमं विषुवानिति श्रूयते। अथ विंश:। एकविंशस्तोमकस्य षः। नपुंसकस्य। सायं विषुवानित्र पूर्वस्य
पक्षसो हासस्तिगत्यते नो नरस्यापात्पर्धाः। पक्षा मध्वतिश्चषः। इत्य अपिस्त्र मत्रासितव्य
पतितव्य आह। त्रुसः। आवृत्तिरत्रैव न वर्तिस्वरसामसत्रमासिस्य या मातं षडहं पृष्ठ्यान्हि रभिप्लवो तेहस्य ध॰
वृत्ति रपि भवति। षष्ठादि प्रथमो तादृशा वृत्तिसमुच्चयार्थं श्च शब्दः। स्वरसामेति। समस्य द्विरात्रेण त्व
मि इहद्विरात्रेण त्वव वनमः त्रमाहि सुपं सुमासे पृष्ठ्यादा हूर्ध्वं हनीत पूर्वस्य पूरणत्व मपि कुरुत उत्तमस्याति शम
ष्टं स्वं अथो। रं तिर्वि नामंत्र अंता। पेताः वीधांत रं मन्या यत्र तु को अतो अतोदयनीयत्र उत्तमां गमयंतितिसिद्धं इ
ति। पक्षः। एकमासायस्मिन्पक्षसि मंसायं तत्र हैकं सन्तायंपक्षः। तु शब्दः सर्वत्रांतर विवक्षार्थः। अथा सायं अथ ५८

द्विसंज्ञायं पक्षउच्यते अतोमस्य। गो आ। मस्य। अतोदयनीमुत्तमस्योत्तनवरः इति सिद्धमेवं तत्तस्य वचनमु
नरवि वक्षार्थं गो आयुषो। सप्तमसंख्य विधानार्थं ति गो आयुषी सप्तमस्यांत एवं भवतः तस्य द्विरात्रेन त्व
उत्तम वधा उत्त आयुषोः संवधा संज्ञामित्व द्वयामीः मयाः। गौः आयुः। एवं वादि संज्ञायं मुत्तरं पक्षः। गो आ
युषा विहारण द्वयो मासयो विहारः पक्षे नयोः स्थानमाह। गा विं तरास्त मममासं विश्वजितो नंतरं गामुपयुः
आयु। रात्रा। उत्तममासे दश। रात्रात्पूर्वमायुषमुपेयुः। आपि। त्रेवा। अथवा यमन्यः प्रकार उक्तः स्यपक्षसः
स्वरसामविश्वजितउपत्यतदूर्ध्वं सप्तममपि सप्तमासमुपेयुः। पृष्ठ्याभिप्लवाहानि त्रिंशमासः सवनमास
इत्युच्यता विश्वजितऊर्ध्वं सप्तममपि मासं पृष्ठ्यमुखैव चतुर्विंशतिरिस्त वैः कुर्वीत यव्हः। एवमेवाष्टमादपश्चत्वा
रमासाः षडहैरेव सिद्धा आसते। एवं स्थिते सप्तमे मासे वक्ष्यामहान्यतिरिक्तानि तानि विधीतं रंग स्यापन
तंमसोगामयित्वानि। तेषां गते सप्तमासषडहान्यतिरिच्यंते। तत्र गो आयुषी षडहे वा द्वे ऽपुः एव मयं दशरा
मासः षडहानो भवति। तत्र षडहार्थं स्तिस्त्रवः षडहइत्यावापस्ते पूर्णो भवति। अथहानि। आवृत्ता स्वरसाम
नइत्यस्मिन्सूत्रे प्रयोजनात्रिका। इदानीं षडहानाविरीहृ। माहत्रिंशति विकल्प उच्यते तिनोत्तयोवृत्तिः। एवं का

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वितीयेनं। एवं प्रकारा गवामयनेन्त वत्सरात्। अन्येषामप्येतत्कालाः सेतामेनीवास्युः पित्रपदे हाः सर्वे तत्र
भिन्नवा एवं न्त वति तद्रष्टव्या इत्यर्थः। सर्वग्रहणात् पूर्वेषु पन्नस्यापि मायणार्थं ॥ ॥ इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ ना
रायणीयायामेकादशोऽध्यायः॥ ॥ गवां त्वयनं। गवामयनं नाम सांवत्सरिकं सत्रमुक्तं द्वादशाभिरादित्या
नामयनं नाम सत्रमुच्यते। तत्र गवामयनेन व्याख्यातं। गवामयनेनादित्यानामयनमित्येतावतैव वार्तिके
यासिद्धिर्यद्व्याख्यातवचनं करोति तज्ज्ञापयत्यावार्यः। गवामयनेऽप्यादित्यानामयनविकल्पात् अन्यत्रापि
मत्राविरोधिनी प्राप्तिरस्तीति विविधमाख्यातं। व्याख्यातमित्यर्थः। सर्वे दशाः। अत्र विशेषः उच्यते। यत्रा
तिरात्रवास्तत्र सर्वे त्रिवृतस्यचरः शस्त्रामाः कर्तव्याः। प्रथमत्रिरात्रस्तोमे त्रिवृत्। यं पंचदशस्तोमेत तौ यत्रिवृत्स्तो
ममित्याद्यमहर् हर् तु कर्मणा सर्वे त्रिवृत्त्सैव यतातो मा कर्तव्या। एवं स्तन सर्वेति समयः। त्रिवृत्पंचदशस्तो
मौ कृतावेति। मासाः पितरः। पृष्ठ्यस्तोमाः तस्मान्मासान्त्वतिरिच्याविशिष्टायेमासास्तत्र सर्वे पृष्ठ्यमध्यमाः कर्तव्याः। गाम
५२ गवामयनेनावस्थिते मासि पृष्ठ्यो नाः पंचमासा इतरस्मिन्यत्वापि पृष्ठ्या स्यस्त्वत्वारो मासास्तत्र सर्वेस्मिन्सत्र
त्रे पृष्ठ्यमध्यमाः कर्तव्या इत्यर्थः। नवग्रहणात् षष्ठमप्रमोऽतमान्त्वतिनेतेने तेन्मासस्त्वकायिते न तु सातनयका ६

५५

दितामित्यत्रमयं। नेनाविकार्धेविश्वजिति रत्यस्मिन्प्रदेशे सत्रमस्य सावनत्वेपि पृष्ठ्यमध्ये तस्य नतवति इहास्या
नोऽयं विशेषोऽस्ति। समोदावासमप्रमस्य षष्ठे मासस्य पित्र यो तिरात्रवास्तेषां मासु त्रमास्तिरात्रवेति मासः स्यात्तत्रि
हत्रिवृत्स्तोमकाव्यूढ दशरात्र उक्तिद्दशाहं होवेदनेश्रहनी इत्यमाविद्वादशाहोऽभिनवेति उक्तः। ध्यमाः। उक्तमस्य मा
मस्या हीयत्र याति रात्रवास्तेषां मध्यममत्ति प्लवमुक्त्वा तस्यस्थाने पृष्ठ्यः कर्तव्यः एवं सतेपृष्ठ्यमध्यमास्तव
ति। एवं कर्तव्यमित्यर्थः। समूढो दशरात्रः। उत्तमस्य वमासस्य व्यूढो दशरात्रः सत्राणां प्रकृतित्वेनप्रविष्टस्य
मासस्यस्थाने समूढो दशरात्रः कर्तव्य इत्यर्थः। आदित्यानां। आंगिरसामयनमिति सत्रनाम। अन्यत्सर्वमुक्तं।
त्रिवृतः सर्वोत्र यतिरात्रवास्तत्र सर्वे त्रिवृत्स्तोमाः कर्तव्या इत्यर्थः। सर्वे ग्रहणात् पंचदशस्य वर्तिमासस्य ग्रहा
र्थं। पृष्ठ्यान्तः पूर्वे पंचसु मासेष्वायांप वमासादिपृष्ठ्याः त्यः कर्तव्याः। उत्तरस्य पंचसु मासेषु प्रमा
दप श्चत्वारो मासास्तत्र पृष्ठ्यानाः कर्तव्याः। उक्तापित्सु। उत्तरस्य पंचसु उत्तमेयो मासस्तस्य दायेत्र यः षडहा
१४ स्तत्रामित्यः षडहः कर्तव्यः। एवं सतेन षड दाः पृष्ठ्यानाः स्यारित्यर्थः। पूर्वोक्तवायानत्र व्यूढो दशहोऽर्वादि
त्यानामयनेऽप्यस्ति तत्र व्यूढस्थाने तावत्रा स्थिरवाद्यनवत्तः ततयोः स्मर षष्ठ्यः षडह इत्यर्थः। द्वितीयेना

तन्नामकं सत्रमित्याशीमुच्यत इत्यर्थः। प्रायणीयात्रः। अंतं विषुवत्स्थान इत्यनेन गवामयनप्रकृतिकत्वं सिद्धप्राय
णीयोऽपि सिद्ध एव। पुनर्वचनस्य दृष्टप्रयोजनं प्रायणीयस्य स्वस्थाने सिद्धिः। यत्तु नरिदमुक्तं प्रायणीयवत्
विंशः उपेयुस्तु पत्यवचनसामर्थ्यात् प्रायणीयवत् विंशयोऽस्त्रि वृत्स्तोमस्य भिरिति स्यास्य च निवेशः
कर्तव्यः। यदा प्रायणीयस्य समासादित्वाच्चोमत्वं तत्र वर्तिय दा पुनर्मासात्तरोऽवस्त द्वात्रि हृतस्तो
मेनेति। चतुर्विंशस्य तु संक्रमात् तन्त्रीवाक्ये वृत्स्तोमत्वमेवेति सिद्धा। त्रिवृतं मासं। पंचमासांस
प्तमासं। एकामासं। त्रिणामासं। षण्मासानेवं कुर्युः। अंतं स्थाने। ततानंतरं विषुवतः स्थाने महाव्र
तमुपेयुः। तत्र स्वस्तोमसेव नवति। मासांतरे वाहिषु वर्त्तिं विषुवत्स्थाने इति श्रुतम्। गामयनमस्य प्रकृति
रिति दर्शयति। एते-। तं। उत्तरस्य पक्षस्य ये मासास्तान् प्रतिलोमरूपेयुः। त्रयस्त्रिंशाधलि
र्हदं तेरिस्य धः। उदरात्रः। एवं पूर्वमासानुपेत्य तत उदयनीयं ज्योतिमुपेयुः। उदयनीयत्र हरणमपि स्पष्टी
मार्थमेव। अत्र ये मासा विपर्यासे मविघ्न प्रसंगवा मयनिकाहप्रकृतिमासि षुवस्य पक्षिकानामेव त्रिवृदा
दीनामक्रमावृत्ताविपर्यासः। उदयणीयप्रायणीयोदयनीयावक्लिप्तावेव तत इत्यर्थमकः पक्षः।

एतं। ०ः५ः१

अपरः पक्षः उच्यते प्रायणीयोदयनीय भवत इत्यत्रोक्तं तदन्यत्राप्येन भवति यत्राविदेवकाल पूर्णांससत्रा
होतिनेवति। आदिष्टानामेवाधोनमयोः संस्था। नियमश्चनास्ति तत्र सर्वत्रादिष्टानामाधानमेप्रायणी
यादयनीयौ न वक्तव्यतिसिद्धा। त्रयस्त्रिंशतः संवत्सरा इत्यवमादीत्युदाहरणानीति कुड। यनं। एतन्नामकं
मिदं सत्रमधिकृतं वदितं व्यमासा। नीति। अयमाम शब्दः एकाविंशतिरात्र उपव। खलु एकाविंशतिरा
त्राद्विकेतावदेव वत्त्वर्धः। तिमा। गातिः। अयमप्यपवारएवं। दीक्षाकाले मासयतीति दीक्षिताः सोमक्री
णां तस्य पे तथा। वति। सात्रिकाणां दीक्षाणामपवादो दीक्षाविधिः। सोमा। हृति। उपसत्स्वनीता सुप्रवर्ग्यप्रा
त्राणामुपधापनत्यवानादि। नितान्ति एकं मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यर्थः प्रातः। प्रातरुपक्रमः। सामभूपवर्गः।
प्रातः। ज्ञोजस्य प्रथमप्राप्तत्वात् उपसत्काले दशाहमितोऽग्निहोत्रस्य प्रातरारंभो नैमित्तिका दग्निहो
त्रकर्मातरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धं। मासं। तेन। अग्निहोत्रमासेनेति तदनंतरमेकं मासं दर्शपूर्णमासा
भ्यां यजेते रुचपक्षे हरदृ पौर्णमास्यामेकं च पक्षे हरदृ दर्शामावास्यया मित्रायामित्रावरुणमोरयनेतद्वा दि
ष्टयादं च तत्र सिपादनीययथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमासयागः स नवतितत्र दीक्षारंभः कर्तव्य इति। मासं। वेनः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अहरहरनेन यष्टव्यं। वैश्वानरपार्जन्यानुसत्त्वति। आरंभाविलात्त स्यात्सर्वारंभः सत्रारंभेण प्रसक्त इति।
मासा यौ मासः। मासा मिथुः। रेतरहरहर्यजेत रंभेको हेनापदं प्रकृतेर्ध्रुव समाप्तनीयत्वाद्धर्म्म हेनवा कुर्यादि
पुनः प्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः। मासम्। यागाश्चानेनाप्यहरहरेव। यदा। तुयुः। यस्मिन्नहनि मासः पूर्यते त
स्मिन्नहनि शुनासीरीयमिष्टिं समापयेदनंतरं यदि प्रथमेव प्रवर्ग्यपात्राणामुत्सादितानि तदग्निप्रणयनाद्यौ
पवसथिकं कर्मकृत्वा सुत्यारंभः। तद्धारंभः। तदिदमग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म। कुंडपायिनामयनेग्नि
होत्रादिमासस्य कर्तव्यमित्युक्तं। तत्र कश्चिदाह सकर्मा अग्निहोत्रादिमासस्य प्रागुपसंध्यानेतरं कर्तव्यमिति। तत्र
हेतुमाह। प्रकृतौ तथा दृष्टत्वादिति। नचाग्निहोत्रादिमासस्य उपरिष्टात् क्रियमाणेऽप्यौपवसथ्ये कृत्वा सुत्यानंतर
स्य विधानत्वात्स्थितितथा दृष्टत्वात्साधारणमिति। तर्थाहृ अग्निहोत्रादिमासान्ते सुत्यानिति। कथमस्य
मत्रस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्रस्य सांवत्सरिकत्वात् कुंडपायिनामयने त्रिदृढद्वयः पौर्णमासा एकं पन्नः अ राम
ग्निहोत्रादयः पूर्णमास्याम् परं पन्न इति मन्यमानाः। एवं वडुपसदाव सुत्यां वसन्तोपवसथिकस्य ६२
कश्चिद्धेतुर्दोषः इति वदंतो अग्निहोत्रादिमासस्य प्रागुपसन्ध्य कर्मौपवसथिकं कुर्वन्ति। तदुक्तं न चेति अग्नि

होत्रादिमासान्सुत्यानिति मन्यमानाः। नासौ तस्य पुरस्तादुपसन्ध्यकर्मौपवसथिकं कर्मके चित्कुर्वति प्रकृतौ तथा
दृष्टत्वादिति। तदनुपपन्नम्। दर्शदग्निहोत्रादिमासान्कोत्यानिति वदंति तदनुपपन्नं कुतः। सोमयागस्वरूपत्वा
त्सुत्यानामग्निहोत्रादीनां तु हविर्यज्ञस्वरूपत्वादसुत्यात्वमिति। यत्तु निरस्तं गवामयनप्रकृतिकत्वाद
ग्निहोत्रादिमासे पूर्वपक्षः सिद्ध इति। तदयुक्तं सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतित्वं पूर्वपक्षस्यमुत्तरप
क्षस्तं वेति। अग्निहोत्रादयस्मिन्सत्रे अप्राकृता आगंतवः। अतस्तेषां तत्स्थाने। पत्रच मपिनं संभवति। अत
स्तेषां सुत्यत्वं न संभवति। असुत्यत्वासंभवे तथा दृष्टत्वादिति यस्य हेतोः साधारणपादसाधकत्वादित्यनेनाभिप्रा
येणोक्तं तगवत्वासाम्यिणात् तदनुपपन्नमिति। पश्चात् मितं। परोक्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्तास्वपक्षं समर्थय
ति। औपवसथ्यं कर्मसुयः पशुभागः सख्यः सुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रूयते। अग्नीषोमीयस्य मिन्द्राग्न्यमह
स्तावेन भूत मित्यादिना। अतोऽवचनात् पशोः सुत्यानंतर्यमौपवसथ्यं पादनीयं। तत्र यदग्निप्रणयनं तत्सामर्थ्या
दौपमेव। पशोश्चोपाकरणात् प्रसंगादिति पश्चाद्यमितस्त्रैतेऽग्नीत्या अग्निप्रणयनस्य पश्चार्थं सुत्यानंतर्यमेव संपा
दनीयं। तत्र यदग्निप्रणयनं तत्सामर्थ्यात्पूर्वमेवाकर्तुमुक्तं अपि। सयोः। तथा। त्रस्य। एवं तावदौपवसथिकस्य

ग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्यः पूर्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपादयितुमस्मिन्नग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमा
सेभ्यः पुरस्तात्क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य चैवोपकारत्वं तत्रेति प्रतिपादयति कृतइति चेत् प्रकृ
तोऽयमिकैति प्राणीतु उत्तरं च ध्यानमीमांसादिदर्शनात् अतो वै गुणोपकारत्वादग्निप्रणयनं तावत् पुरस्तात्क
र्तव्यमित्य पवित्रेणान्यत्र इत्युक्तं। सदा लोके। एवं तावद्दर्शपूर्णमासयोः पुरस्तात्तु निमित्तत्वादग्निहो
त्रादिमासेभ्यः पूर्वं कर्तव्य इत्युक्ते अग्निप्रणयनं चतुर्थाध्यायात् प्रकारकत्वात् पुरस्तात्क्रियायां चाग्नि
होत्रादीनां चोपकारत्वात् इत्युक्तमिदानीं येषां सुत्यावचनं नास्ति क्रत्वादीनां सुत्यां गतानां स्यब्ध्र
गमादीनां संनिपत्योपकारकद्वारेण तेषां सुत्याकर्मणा देशादिभावनं दर्शकत्वरूपाणां सत्रादीनामग्निहोत्रादि
मासेभ्यः पुरस्तात्करणे किंचिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति एतेषां पुरस्तात्करणे प्रमाणं वा नास्ति कुतः। तत्का
रणः। यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एवांगानां मुख्यकाल इत्यर्थः। तदेतन्न्याय राम
विदां प्रसिद्धं अत एव प्रसिद्धवदुपन्यस्तं वाजसनेयीत्वात्कालाच्च तद्गुणा इति। एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधान ६३
कालाएव तद्गुणास्तस्मात्सत्रादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः तत्कालाः तद्गुणा इति वशब्देन पठितः प्रधान

दिनासंभेः सर्वमेव

व्यवहारोऽस्ति सर्वदा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादेवोपवसथिकं न कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः। समुल्लोव
श्रय मप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः पश्चादोपवसथिकक्रियायां हेतुः यस्मात्प्रधानकर्मणा मुख्यद्वारेण प्रयोजनं कर्त्त
व समुणानामिव सवित्राद्वारादि देशः यथास्नानभोजनविहाराणां महत्कः कार्याणां कस्यचिद्द्वारेण मुणस्य
द्वारादृष्टः उत्कर्षो वसगुणा एवाकृष्यते। एतेषां नित्यकार्याणां मन्तरालं अन्य नैमित्तिकमुपजायमानं समुणाम
वोपजायते। एवमत्रापि वर्णोपकारग्निहोत्रादिदर्शनं लक्ष्यमाणे सोऽपि कर्मत्वात्मनोगुणभूतेनोपवसथिकेन सह
कृष्यते। हि शब्दः प्रसिद्धौ। यस्मात्स वै वाद्वारोपजनात्कर्षः समुणानामिव दृष्टस्तस्मादत्रापि समुणस्य सोत्क
र्षात्कर्षो युक्त इति मन्त्रार्थः। सुब्रह्मण्यं तां प्राप्य वाकां यं सुब्रह्मण्यापाविवाहः। अकृतावुपसत्सु सा कालत्वात्सु
ब्रह्मण्यायाः अग्निहोत्रादिमासेभ्यो न वसुत्योपसद्भावेऽपि सुब्रह्मण्यायाः अत्रावकाशः स्यात् ततः इदमुच्यते माघ ४
सुब्रह्मण्यायाः अयं विशेषः अत्यंतं नित्यकर्तव्या अग्निहोत्रादिमासघ्यपि अत्राकालोऽयं काल इति नास्त्येव।
न। श्रीयावात्। प्राकृतोपसत्सु सा कालासतीसु ब्रह्मण्या तत्कालविशेषविशिष्टा द्रूयते। इह पुनरसाकृतत्वात्काल
स्यैतेनोपलक्षणात्कृता सुब्रह्मण्यायाः अयुक्तमिति मन्यमानेनानवधृता कालसंख्या विशेषणाद्धात्यायां सु

तु २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्या मासश्चेति कालसंशयत्वादित्यस्यायमर्थः। प्रकृता द्वादशाहस्तुत्याम्नायते यः संख्याविशेषः किमुपसद्द्वः संख्याविशेषयुक्ता अहीनस्थिन्यायोपान्तहीने न दृष्टः संख्याप्रयुक्ता इत्येवं कालसंशयत्वादित्यर्थः। उ
पं० ३ त्सर्गात्वात्। सूत्रस्यापौत्सर्गिकमेकं इत्थं तिसृत्वापसदुगात्वात्। किमिदं सुत्यापसद्गुणत्वादिति सुत्याना
मेवाये गुणानां पसदांक्रमाल्लिंगं बलीय इति। अतो मुमुपसदां गुणः उपसत्कालवर्तित्वात् उपसद्गुणत्वा
पवाद अग्निहोत्रादिमासानाममुख्यावादनुपसत्कालत्वात्सूत्रस्यापौत्सर्गिकआकुतित्यर्थः। क्रियादोषः
अस्याः क्रियेव निश्चीयते सोमयागः साधनसंस्कारत्वात्मन्त्रस्य प्रकृतो सोमयागाद्दीक्षा यावत्स्यात्कालसावदा सूर्व ८
यतं तद्दृत्रव्याङ्कातव्या। तानूनः कालस्योपसत्स्वेव तत्संबंधात् स्यादुपसत्संबंधस्तदा वाच्या स्यात्स्यागायुक्तः।
अर्थेयमपि विशेषसिद्धिरेवित्याद्यपिनतस्यान्याच्चिदित्यारत्यसर्वेष्ववाहस्स्वाङ्कयोगात्कथमिदानीनाद्येत
रेतमयेस्तोमासमस्यनदास्पतइतिदेवतापाःशेकास्तान्निहत्यर्थमाह्वानव्यामारब्धस्यमध्यायागस्यकारणा गम
भावेत्यागेदोषएवस्यादित्यतिप्रायः। परयद्वैविनाशात्रस्यपसार्थपरिज्ञानार्थएव। अतिरेषश्वस्तुत्यारूपात्य ६५
नहीतिविहःमासं पंचमासं सप्तमासं एकमासं अष्टाशानि द्वादशानि महारात्रेषु। अत्र प्रकृतस्य पर्वादि
पं२

रह्नातिः पंचमासः कर्तव्याः पश्चनाशादशाहानिस्त्रयाश्च महाव्रतमुदयनीयः त्रस्त्रोत्रकालाज्ञात्र प्रायणीयः। सर्व
यति स्कातिबाद्राया बृहन्नामत्रसंत्नपात। कृतिकसमासानतमूत्रकारणानस्त्रितः। सकृतव्यत्वस्य प्रत्ययादि
वकतेव्य। सपोयर्नः इदमपिसवत्सरसत्रंगास्त्रा स्तामाः एतत्रहतीदृशी नामत्रयस्यास्य स्पक्रमं त्रसंव
त्सरस्यामुतः। अनुदासानाप्रतिमिषप्रत्ययमवात्र विशेषोतुलोमप्रतिलोमत्वमव। श्रोतास्थानज्योतिरे
कोहाति पुनत्स्यानन्तरतिसः द्वादशीस्तोमश्चत्तवृतिप्रकापमुः। विघयाधनेनव प्रकाशकामाः सर्पाणामयन
मुपयुः। अत्रप्रायणीयादयनीया श्वोत्कृनन्यामेनसित्राननित्रास्तवतः त्रैवाकामाः त्रैवर्षिकोमतिसत्रना
मागवारसां। त्रिसंवत्सरसत्रमितितस्यैतत्रयः संवत्सराः। चत्वा। तानि। व। वा रितापश्चितानिवस्यतदत्यर्थः।
उपदेशादेव वदुस्त्रसिद्धं तुर्ग्रहणं सर्वेषां तापश्चितानां तुल्यत्वज्ञापनार्थं। कथमनेनतुल्यत्वमितिवेन्न। तापश्चि
तानां वस्यविशेषणत्वात्। तापश्चितानितापश्चितानीत्येकशेषात्। एतत्तुर्थं। सिद्धं एकशेषश्च सरूपाणामि
ति सप्रसिद्धः तेन समानाधिकरणपाद तुर्णां तुल्यत्वमध्यवसितं। तुल्यत्वसिद्धौ प्रयोजनं यथा प्रथमेमो न्यत्र
पाण्मास्यथ हराभिकं नास्ति एवं सर्वेषु तापश्चितेषु सात्युत्तुसंवत्सरं चतुःसंवत्सरद्वादशसंवत्सरेषु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अपि। वपुः। त्रय। वैश्य। सवनमासाउभयोः पक्षयोः एआभि॥ संमयासि त्रिंशिनसोहा विंशतिम गरेय ऽ॥ त्रयोविंशतः चविक्षसिषट्स॥ मोमेर्मोस्त्रम स्वस्वपूतो॥

हराधिकं विषुवतानकर्तव्यमित्यर्थः। तुत्र। सत्कोसु स्य कतापश्चित्रमितिप्रथामेव्याख्यातं। होत्रोपसद्भिः सहसंवत्सरस्कालमित्यर्थः। तस्यामासाः गगा। त्रमाः। अतोमहाव्रतवदेतत्सत्रं। महाव्रतत्वेपिसंवत्सरदीक्षानेवृत्त्यर्थसंवत्सरदीक्षोपसत्केमि सुक्तं। अत्रमासातिदेशाद्विषुवान्नेवति। त्रेधा। श्रितं। तस्या। सराः। तापश्चितोयथा सुत्योपसदउतिसुत्यानो त्रिन्तागत्वेसिद्धिवत्वारःसोत्यामासाः सोमाः संद्वसरः द्वादशसो त्याः संवत्सराद्युत्यतानिवचनानिविषुवन्त्रित्यर्थानि। उक्तानेनान्याति। केके। गवामयनस्यायमपवादः। एतेषांसत्रानामक्रामेकेकनाक्रासंवत्सरः पूर्यतेतस्यास्यस्यास्यस्यत्यर्थः। द्वादश। श्रितं। तस्या। सराः। सवाप्येन। पूर्वस्याथयत्रैकसत्रार्यात्र पक्षाउच्यते। पट्त्रिंशं। श्रितं। तस्या। ~~सराः~~ ~~परा~~। पूर्णं अपिवैयुः। त्रयो। वैश्य। सवनमासाउभयोः पक्षयोः एका। त्रिंशवसंभवाउदयनीयांस्त्रिंशिनस्तद्वाविंशतिस्तत्र पक्ष त्रित्रयोविंशतिः पूर्वपक्षस्यसिद्धमासाः पर्वस्त्रयःस्वरूपेणवा। एवमष्टाचत्वारिंशन्मासाः संनिवर्तुणि राम
संवत्सराणांपर्यायः। अत एतत्र्यब्दमित्युच्यते। किमत्र क्रमेणाज्ञणीतंजगवतामत्र कारणमिति। ६६
अयमभिप्रायः मासहृद्धासवनमासानामेवहाद्वादशत्र्यंपात्रयाणांस्वरूपेणवत्सस्य तापस्यसर्वा

षट्त्रिं। श्रितं। तस्या। सराः। गवाचेना।

यित्वायंव्रतीतं। अतः षट्त्रिंशद्वर्षिकमेकसत्रानिः पूर्वपक्षस्य वनमासाः मातितेस्तरपक्षसित्रय अथ दसभूमौतमाश्चपद्दहकल्पनोत्तरंतीतिगम्यतेप्रतासराउद्दंसवनामातस्या। हान्यध्यते। त्रयः। विशाः। एतेषंकास्तोमारतिस्तोमविशिष्टरहानिरित्यर्थः। शाखानामयनमितिसत्रनामायनशब्दस्त्र्याहत्ते नानाः एवमुत्तरेष्वपिसाध्यानांविश्वसृजाममेन स्त्रियेतेषु षट्त्रिंशद्वार्षिकमित्यादयः शब्दाः सत्रकालवचनाः एका। षोडशि। पूर्वेस्ययमहः कल्पना। एता। सरं। एका। षोडशि। साध्यानामयनस्ययमहः कल्पना। एतन्सरं। एको। तानिविश्वसृजामयनस्याहःकल्पना। सहस्रसंवत्सरंतदायुः समसंभवादितिविवादितासंतवासं भेवा। तत्रयथासंभवतितथाजतिपत्त्र्या। अथ अयनशब्देनषुशेषसत्युक्तं। तस्रहः लक्ष्माणिरूप्यते। अग्नि ष्टोमसहस्रंअन्नेवहिरवप्रायणीयोदयनीयौ। अग्निष्टोमसहस्रमित्यनेनसहस्राहःप्रमाणस्याउक्तत्वात् सह। सूत्रा। एतद्यनंसहस्रसाध्यमित्यनेननाभाववक्तोऽपातानि। अनंतरंसारस्वतानिसत्राणयुच्य तइत्यर्थः। सरस्वत्या। पश्चिमउदकोतदुत्पन्नतरस्वत्या विनशनप्रसिद्धोदेशउच्यते। तस्मिन्दीक्षन्ते

त्यर्थः। तेन जेयुः। तेसन्निणस्तत्र वसीचा पस स्थ्सप्माम्या पवमाषिकं द कत्वा प्रायणीयमतिरात्रं च तत्रैव
कुर्युः। एवं तत्रैव कृत्वा सरस्वत्या दक्षिणतीरेणानुव्रजेयुः शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसित्वा। ते तत्र वसतिं वसन्तः वसित्वा २
सर्वेषु सारस्वतेषु प्रायणीयातकर्मविन शनबदेश एव कर्तव्यमित्यर्थः। संहाणृष्यः। संहार्यगमनका
ले संहृत्यान्तुयाग्यः। ---- नातिगुरू ---- रित्यर्थः। उलूखलस्य वबुध्नामूलयस्यस्यान्तरे खलबुध्नः।
समे देशस्यापयित्वा उपरस्येत्यर्थः। वक्रिणी नानि। हविर्धाने यस्मिन् विशालानीति प्राग्यतावत्तु वचनं। आग्नीध्रं च।
वक्रवाद्यत्यर्थः। दक्षिणाहरेत्यासाय। तनं। ततो। हार्याः गार्हपत्यादारस्य पुरस्ताद्यधावोगंपुनर्निहारः कल्प
नीयः। विषरेयुः। समं वितुमशक्तापि विषमे देशे शम्याप्रासे पतेत तदुद्धृत्य तो शम्यापुनः समदेशे तेन प्रहृत्य
विहारः कर्त्तव्यस्तत्र बंधः अप्सु पियुः। अपां वेदे अग्ना रति। आतः विंशो। एवमंते सर्वेषां सारस्वतानां समानं।
मित्राः मन्ते। मित्रावरुणयोरयनं नाम सारस्वतसत्रं मित्राणामधिक्रियन्ते। कुर्वा जेयुः। अग्निहोत्रादीनि तद्भूः।
मर्देद वक्रवदाद त्रिरेपद्य तपरावधेरनियतत्वात् मासि पिबेयुः। आयुगमेषु यथा प्रयस्य चतुर्दश्यां राम ६१
सोम वसन्ति केकणीतपाद्दीक्षारनु। ततोमानास्या या प्रायणीयमतिरात्रं कृत्वा अग्निहोत्रादीनां मासानां मैत्रं।

ततः पौर्णमास्यामामुपेयुः। एवमुत्तरस्यां पौर्णमास्यामामुपेयुः। एवमेव गोआयुषी पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
मास्यानामान्यायुः। हविर्भिस्तमासाक्रमेण वर्तयतः स्याद्दत्र स्तत्वाणस्य स्यादक्षिणेन तीरेणानुव्रज
जेयुः। एवं सततमायुष्युग्मेषु मासेषु गोअयुग्मेषु मासेषु कर्तव्यतः। मासानां युग्मायुग्मत्वं सत्रारम्भकाला
पेक्षया अत्रदीक्षोपसदा द्वादश द्वादशैव अत एव तत्र पक्षका। इति कल्पः। मित्रावरुणायनस्याय प्रथमः क
ल्पः। अथ द्वितीयः। कल्पो द्वितीयः। यथा दे रन। प्रथमामावास्यायां प्रायणीयोतिरात्रोत्र केवलाद्दीक्षिताः पर सं ६
पक्षस्य चतुर्दश्यां से दीक्षयसविकृकर्मकृत्वामावास्यायामतिरात्रं प्रायणीयं कुर्युः। तिमा। कुर्युः। अमावास्या
यां कश्चित्तवा बार्हस्पतिरात्रमाश्विनं तेन समाप्य तदहरेवास्यैव तस्मा माकरणादिकृत्वाश्वा स्नूतयजेरनः तस्मा
मा ४ पेयुः पौर्णमासेनापरपक्षं व्रजित्वामावास्यायामुपेयुः। एवं जेयुः। मावन्स्नात्सं प्राप्य तां दृष्ट्वा। यत्ने। उदमप
न्त्सारस्वते। गोआयुषीत्यो। अस्मिन्सारस्वते गोआयुषीत्यामवात कालमत्स्य सं तां व्रजंति। अर्यम्णोय
नेः कैर्धीकैः। इदमपि सारस्वतानरः। त्रिकद्रुकाः त्रिकद्रुकं दृंडकलितवदत्स्य स्यां तव्रजेयुः। सरा ने ना सरस्व
त्याप्रसर्पणं नाम सारस्वतं। तस्य शसंगवामयने नोक्ता शस्यम्रहणं यास्यमात्रमेव गवामयनस्य उत्था
नं पर्वसमामावास्येनयुजिताद्योर्णमास्यामुपेयुः पौर्णमास्यामुपेयुः। ४
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नादि सारस्वतमेव तिष्ठापनार्थे। एकः रात्राः। अयमत्र विशेषः। चतुर्विंशतिरित्यादिषु वचनं गोष्ठ्यादीन्येकपा
दीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि तद्वयुः। पृष्ठ्यां तुर्यातिरात्रसंस्थामित्यर्थः। इति। तथाः। एवं प्रकारा गा
तथः सर्वेषु सारस्वतेषु क्रतुष्वस्मात्तिः। शास्त्रान्तरेऽन्येपि प्रकाराः सन्ति। अथ। नानि। उत्थानान्यपि संवत्स
रस्यांते प्रान्ते स्थाने। इमे देशं प्राप्यात्याः नेमवकत्रैव्य। नत्रामप्रांप्रकर्मार। रक्ष्यं वा तेषु। पर्युः। यद्दत्तादृशं प्रस्त्र
वणं प्राप्यात्रि हंति तस्मिन् शवलं पक्षुयुः। उदः। तस्यांश्च वष्टपक्षु देत्यपमिष्टिः कार्या। तस्या। इधु। अत्र अन्ये तत्स्त्री अश्व
पुरुषजातौ स्त्रीपुरुषौ स्युर्व्यतानेध ज्वलस्थध्यः एतदुत्थानं। एतदुत्थानेवरूपमाणानि वा। उक्तस्य पुनर्वचनं कस्प
मात्रो विधिविनेषुत्तवृतीत्येवमर्थं। अथ संतावत्क्षपार्ने कृशतस्य संख्याऽत्र गांगवामित्यत्र सकशतः सत्रारंभकाले
उत्थानं। आसां सहस्रजाविकत्याः नमित्यर्थः। सवे। ताः। आवाः। दिक्तिः सर्वस्वाप हारः। अथ वा तस्य स्त्रा
नं गांवा सर्वनाशः। यस्ताः वाः पाप्याश्चिषुः ग्रह। आयुषा गावा। मावे एतानर्थौत्थानानिस्थाने प्राप्तिः प्राग्वा
निमित्तानि सर्वृति! प्राप्तप्राप्ति निमित्त। नानाशनिमित्तेकोत्थानः। अमित्तस्यात्र तारखिधानादुदयनीयएवाति
रात्रसंयोः कर्तव्यः। इति प्राप्तं। इदं चत्वारिंशोमादितः सारस्वतानुक्तेतिशस्यमित्युक्तमस्यायमर्थः। एतेषु।

सम
६८

सारस्वतानेषु सर्वेशस्यमुक्तमित्यर्थः। अथानीयाः। पशवन्वा वसात इति शेषः। क्रतुनां ते स्वित्रयणि हिंसामेदत्या
दयः पशवस्तेषां संस्थावेशनप्रयोगउक्तः तस्वगवामयं दव्यहनिसंस्थावेश नेवा सत्रपरिसमाप्तिः राल
स्त्रियाः। अत्रे। माना। अयमपि पूर्ववत्। अग्रे। पुरस्तात्वर भक्तिषु पिवेदुपशाकारयाः परो सर पतरेना
यस्वा। एवं। त्वेषु अत्रापि तद्भक्तिष्वपि वरान्तरवेत। एका। नान्या। अथ। हमेकादशिनान्वा समस्तानां उत्तर
ने। अत्यंतमित्येव मतमनु वर्तते। प्रायणीयः। एतौ। अथवा। अपमपरः कल्पः स नियोग। शिष्टः प्रायणीय
वाति रात्रे उदयनीयवातिरात्रे एकादशिनानां समस्तानां उत्तरत्वमंत्यावक्ति। अत्यय हस्लिस्तत्पर्यः। लिंगं दायमा
नमर उपायणीया उदयनीयातिरात्रयोरहरभिवृष्ठ्यायणीयस्यातदयवमार्हिस्तत्रं पकल्पमानं प्रदि
त्येवमर्थी अन्वा। लिना। अयं वापरः कल्पः एकादशिनानां कैकमादितआरभ्याहन्यहनि क्रमेणालभरत्।
अत्र अन्ये तरेदकारिन्व वदान्ति। तस्त्र निरूपितवचना धर्म्यं परिसमाप्तिः एकादशिनेषु लिंगादर्शनाता। नत्वा
नत्र [illegible] एकादशिन्या वेदाश्चहमेककाले तेक्रियमाणोत्याए कादशिनीत्रपरिसमाप्त्यत्रवशिष्ठ
ततः पानकर्तव्यमिति प्रतिस्थित। एतेनात्र नानुवालेन प्रतिपथाद्वेककालेमे एककर्तव्यमित्युच्यते। एकका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निमित्तसंततेः द्वौ पक्ष आलभेत ॥

लेन पक्षे स्कादशिन्या द्वाविंशत्यरि वृत्तिषु गतासु नवा हानि परिशिष्यंते तेषु हस्त्यादि रूकपञ्चनालंतरान्ना
तिर्दिक्पशव इति कर्मात्पाली नामधेयं वेदना विंशद् शरास्ययां चतुष्प चर्तेषु हस्त्येत पशवः संजवति
नामधकविंशतीति । तेन तत्र संभित तानि लक्ष्यं तोऽग्नावा वेश्मा त्रिंशया का विंशीतस्यां त्रिंशोत्रा
दिरिंशामेता॥ वाक्या॥ इयमपि वृश्याभ्या यंते आग्नीरात्रे । एतत्सर्वेगो पशवः । अत्र सामग्र हणाम हत्पल
दाणं पीन तुल्ताम विकल्पो र्षण्गायानिस्क ॥ गवामयनेत्र यांस्त्रिंशरं कादशिन्याः श्रवणा पायठ व्यस्वम
मिजितिसप्तदशरूपकादशिन्या । एवं तेन तस्मिन्न हन्यादि तोऽद्वो पक्ष आलम्भेते तत्र सप्रा - याणिष्टेतत्र हो
नि वसमैव द्विपु वत्ताहिद्वपञ्चत्वं पूर्वमेव प्राप्नतकिमित्यत्र पठ्यते पर संख्यासयात् । एवं श्रुतत्र यांत्रिंशपका
शिनी प्रणीत वर्ति अयपघात रिक्तपश्चाभिर्विकल्पयंते । अध्याध मौः । सत्रापु कानि त्रयं दानीसत्रिणा
नियमानुव्यते । दीक्षाद्धिः । दीक्षाप्रभृति आकर्म समाप्तेः पित्र्याणां पिंडपितृयज्ञादीनां स्ववानाम राम
ग्निहोत्रादीनां निवृत्तिः । प्रात्मानां नित्यानामित्य ॥ सत्रि अहरोण यजमानाय ऋत्विजां तेनैककाहाहीन ६८
अपियज्ञमानानां धर्मात्वत्ति । सत्रे यथायाः पवर्षा स्त्री संतोपः सर्वेषां तत्र वर्जयेयुः । मना वा कायेन स्पर्शः । दे

नियमोनस्थाने वाऽनुपलक्ष्यतां ध ॥५

दंत प्रक्षालनस्य हसनाः आ वेदता नाना भस्मिहासा

वपित्र्याणपि समन्ता वर्जयेयुः । अहोरात्रमात्रदारालिष्यातेन समापयेरन् । अन्तरकोपं अर्णहरणास्तान्ना
दित्वा अस्ति श्रो तान्स्मान्नो निवासरत्तंमूत्रादि तगतिर्थावनमित्यपं प्रविन्त पलीश्रीति सह हासमा
त्रमावि वर्जयेयुः । अनापणं । अनार्याः प्रतिलोमा अनुलोमा दृढ दौषिणाश्च तैन संभाषरन् । अन्तरकोधाश्रू
पातहर्णा स्नानानि अहासार्षणं आत्मनः शरीरे वर्षति तु पतनं । आरोहस्य नावा वाशेवो वः समुच्चयात्
अन्यस्याप्येवंप्रकारस्य निवृत्तेवादः । रत्नस्यकः । अपि पिं हृकं बंधस्याद्रेः । दीक्षितान्ते । एतानि सर्वेशादृता
मयुरिति सवंश्चा तादीक्षि सदा तु शब्दात्मेवादन विधायकं पुष्पवस्तुष्टत्रेषु वर्जयेयुरिमस्य व्यास्वपथैः दी
क्षा स्य उपसद्वस्यमत्तिवादयत्व । उत्तमसुत्वं । दीक्षानवस्य श्चापसद्वस्यश्च सुत्वं तसुत्या वस्था अभिवाद
यतां सामसिद्धितां समावस्थायां यः पूर्वमारभतेतमितरा सिवादयेत् पश्चादारभन्त्र अभिरवाससमसिद्धा
तया रक्षितन्न तरमितरो नि वादयत । अत्तित मतरो नाम पूर्वं बहुक्तिः कातुत्ति द्वा निदानीं वर्त्त
मानः । स ने नयः । सर्वत्र समत्वे वयोधिकाभि तरा निवादयेत । एतावानन्निवादनविधिः । नूतनाना मिदुशब्द
नाभिवादनविधेश्चा दत्ता वर्जयेरित्तिः वः पुनरप्याग अतीति सूत्रं दर्शयार्थवादितं दुस्पाद्दनना दिव अन्या वा

५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रान्नावृत्तेमयपुरित्यर्थः। उक्तस्यानाशास्त्रान्तरात्कावृतनिराधिनरुपवारास्ता नपिकुर्ज्यपुरित्यर्थः। नैवायपुः।
यदासवित्रोणा बर्हिर्वेदिस्थिताः तदा आग्रयणं न कर्तव्यं आग्राव्रणाद्धेदनयागोहोमालस्येतानाहक्तान।
उदत्या आग्रमनादौ ताबर्हिर्वेदिस्थिता आल्या आग्रयेयुः। नारा। [illegible] प्रियासमा। एता बर्हिर्वेदि
स्थितानामनीनान्तं कुर्यादित्यर्थः। याग्रहोमकालं उदयास्तमयकालं बर्हिर्वेदिनिष्ठेयुः अस्तु वर्षाग्राम
वपुःश्रीषो। जपेता तेषाग्रामवर्याहीनोयत्किंविदापदा अकामनुपनमतत्तद्वत्वमग्र व्रतपा असीसितापुर्वं
जपेत आरम्भासिता। योविध्यातिक्रमस्तदासङ्कतरपुसत्रिषुममा यमतिक्रमस्त्वारस्थायेतद्‌पहवंयाद
तवत्यर्थः। तन्नायमर्थः सर्वव्रतिक्रमेषु जपो नित्यः जपानंतरमिदं वा कर्तव्यं व्रतातिपत्तौ व्रतपतयइति शास्त्रा।
तरविहितमस्यांव्रत विशिष्टमस्तिवेन दावकर्तव्यमित्यर्थः। अवःयपुः। यान्यवायपर्यंताग्रामवर्या कर्मणि
लोवकीर्णोत्युच्यते। शास्त्रान्तरोक्तेवेसप्रायश्चित्तं कवकारधित्वात् प्रायश्चित्तं पुनरपित्र राम
रवदीक्षिरकृत्वार्दर्शादिषु इन्द्रीयपुः। अपर्युपपरिसापनमस्तत्वेन पुः। आग्रायणपुः। आग्रयणकालस्तु ७०
त्यास्वा। गतास्तु नवानां व्रीहियवानां सयनीयानान्नि यपुः। शरदि व्रीहीणां वसन्ते यवानामिति। वृध्यतरानुरा

धेतुरयामाकालोव्रतेतार्दशपूर्णमासमोरित्रपासपि विधाना दीक्षा पियुः। तत्र यणमाकालामपादने तव
तिविरोधाताबात। तथा। यानि व्रताहानि जेनानिर्हं व्रतमित्युच्यते। दर्शपूर्णमासयार्यजेपवसथमहस्ते वृत्ताहः।
तत्र यानि पत्नीयजमानयोर्नियमानि नार्थान्यकानिव्रताहानि तानि तेषां सत्रिपत्नीयजमानानामेकाहहीन
स्यानां नैव पत्नीयजमानयोर्नियमाजनार्थं जपेनीतिमत्रार्थः। दीक्षापसम्प्रत्यामुत्तोजमार्था विहितत्वात् कुर्यादि
नामप्रताद्वर्धितात्रात्तिमासप्रकारा आसाविशेषकार्थाहं विश्लिष्टजनविषयेपत्रयत्र तासांह विश्लिष्ट
प्रनदक्षिराधाता प्रया। दीक्षामुद्रीक्षामुत्तोजनार्थपर्याविधीयते। व्यतिगन्धेना उपसदामोधा तमलक्षाणाव्यति
नीर्यापात्या नक्षिशानुपसत्कालेऽग्न्युर्धाविततया धत्तांगं वतुस्त तं व्रतं कुर्यात् तत्रा घः कालः अपोमहनिप्रा
तः संदीक्षात्रेतनव्या मत्वादपोधतः उपसत्काले आपवसथ्यहनिसायंतस्य अतस्यपतत्रनिवृत्तत्वा तद्धवि
रुच्छिष्टत्वमवास्रता कृतेनीयकालमिति कालद्वयानि प्रामणात्को। नावास्ति नेः। तावाद्यान्यां। एकत्र वा उपस
दामेकके वतुसींग व्रतयितव्यं। एवमुपसत्सम्बद्धायेथा योगेनागाः कत्यनीयाः। कुर्यात्स्थः। कुर्यात्तु हविरु
च्छिष्टमन्नात्व एवत्तव पुः। नापवसथिकंवतत्रतस्यनिरुत्तत्वाद्दित्यको अवधारणेयजमानानामिनदेव व्रतेनसा

मान्यतेषां त्र्यङ्गीत्यन्तत्यमीनानुमामान्यमेव नासौ होतुरच्छिद्रतनूरविरोधादित्युक्तो धानाः मिथुनं यदि अस्य
श्रामनाह विरच्छिद्रतनूरासेनाः प्राणानप्रियरतस्तदा धानादीनां मध्ये यस्मिंस्तेषां मन्त्रिरो विस्तरेण मामुपयुज्य यस्युः
आतिवर्धनयुः आश्विरनुवादस्यार्थः यदि व्यंजनरहितो होविरच्छिद्रकुपनो गुप्तक्रिःस्यात्तदा आदिरनुया
गावधे यषुर्दधर्षनैतेनदधाश्रावश्विरार्थोपगृहीतरोधात् अतेनापयुज्ञारनासाम्यं। न्यरनुयन्धिधानादीनां वाँ
होविरच्छिद्रसनप्राणानप्रियरस्तदायः प्रास्कृतः सामश्चरुस्तत्र वृद्धनिर्वपयुः यो वह्निः शरो वीनिरुप्तः सत्त्राणां
प्राणधारणाक्षर्था अग्निः संजनवति तो वह्निर्वपयुरित्यर्थः। वद्ध्वामेकाः अपवा एतापदाज्ञवनः सामाय यथा प्र
कृतिपक्षक्व्यः यथा प्रकृतेपवप्रतिपः इनीयद्धसत्रिंणि प्राणारूणां गर्भमेव वश्वदेववर्हविशुत्स्यानिरूप्यतस्या
यागंकृत्वातिठसमुपयुलीस्वफलवमसव्यायकः वाईस्यत्यनखेवमवकुर्युः। द्वावतान्क्षीयापदेशा सर्वा वर्ज। सत्रियाम
सर्वानेतान्सामानि श्यरूतनुसवनेनिर्वपयुः। एककश्चेतत्र सामयः कृकृतद्व तिस्यस्यनतनीयसवने २१
भवति ततयोः सवनयोरिति नवस्त्रो वध्यान्ते तर्पणादयेतः आपि पिधेरजगाहिपतिपदिश्रयणं वर्णमाते रू
ता उपक्षतयेरततवा ग्रतेन संहत्यवा अन्यालेन उपक्षतयेरक्षिष्यर्थः। एतानवा एनेन सवनीयेन वपश्रुनाव

नेययुः नेकैकन्धानादिद्विःश्वमुत्या भिकाणास वनीयः एवपश्रुरत्न मेनिहितः किमर्थमनेन स्युर्यता वस्त्रापाणे
३ पिद्याः सवनीयस्य वप्रापणार्थे। नाग्नीषोमीयस्यान्नतोऽग्नीषोमीयपशोर्हविरच्छिद्रतनूसंतानार्थं विनागात्रा
त्रसमंस्यादश्रुतित्वादितिसमस्तवनागः स्यादुर्वनादिति। तस्य स्याम। तस्य सवनीयस्य पशोर्विज्ञानमुद्यां
त्रि ४ मह्तिप्रश्नं सन्त्रमितं हृद्। स्नातुः जिह्वा सहेनूप्रस्तातु जीवति त्रीणिपवानि। एवेनाऽऽनुः एवनसदृशं
उत्पर्यः क्रोडं हत्नुः काकुदः ककुदित्यर्थः। द्वेएते दक्षिणा होतुः सव्या। ... दक्षिणास्य। सव्यं। श्येनः दक्षि
धुर्यौ। अंसेन सह पार्श्वं। ... सव्या ... स्यातुः दक्षिणी ... सव्या पोतुः। दक्षिणा कस्या। सव्या ब्रह्म
दक्षिणास्य। सव्या स्यस्य। सदे ... दक्षिणा ... एताः सव्या। दस्य। ... शिखात्। एतयो ब्रह्मपुत्र्या
रा ठः सावा गोनासवतिनग हृपातसां स्यां विमजादया दित्यर्थः। जाघ रंति तो श्रो दृष्कः नाप स्यः कस्मा द्वि
द्वौ सामायदक्षः स्कन्ध्याः स्कातः स्वांधनामाणि काः कीकसा श्रा एते द्वे। तिस्रः नेतुः अर्द्धामितुः द्वयोः स्
कयास्त्री मेत्रीणि नद्रूलाः स्यात् भिता यथ बाह्लाः स्यात्तदास्व सा गं ब्राह्मणायद घात। श्रोरः। एप
य। पञ्चालिने। उलासर्वेषां। होतुः। हंतियाः मनानिषड्विंशत्याप्यकानि तान्येकपदा कर्ष्येताः। तान्यक्षणं वहति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तज्ञा यित्न्त्तोकःतव मेन द्वारणं सिख्या सामान्या सान्दृतां सत्यं तां स्वर्गाश्च रामाश्च वाहं ता। इति श्च
वि तं सक्तितिः ति। तस्मात् ओता पुवस्वर्गं तु त्र प्रतितिष्ठतां यतियेगा नित्र दृतां समिता निर्जा नेति। स्मरः
स्कौता। स एष पञ्चरा नेत्यायंमस्त्रायत्तवत्तेयनेन विधानेन द्विसंतातिअन्यथा वस्तस्वायप्य वनवतीति।
विज्ञागस्कृतिपरस्मै षानिंज्ञा। तावा। धाप्तं नित्या स्कृति दांरणाधि विभागस्य त्र प्रशंता कथिता॥ इतिप स्त्र ८
श्रुति भागः समाप्तः॥ सर्वो इति। सत्राणपकानितं वावबहुन समानत्वमुक्तं बहुषु समानार्थयाभिन्ना
र्थयात्र श्वसंत वंति। तत्र स्मिन्नार्थयाणां सत्रासनेनास्तीति गणणादिरा वायांमन्यते। कुतः कथं त्या प्री
सृकास्तिवयुः कणंप्रमाणाउत। स्त्रनार्थयत्वमन्ये समादीति न कथं चित्भं वयुग्स्य र्द्दः। अतः सर्वेस्स
त्रिणः समानगाणाः स्फार स्फक्षाश्चविंम प्रवर इतिप रोया। क्षिपितिवंशनामसंयघ्रताः वत्सा विद्वार्षि
षणा स्यः गन्हा उवंत। तत्र शब्दप्रत्यं यात्र प्रवृत्तिणा त्रमिति वं पारिभाषिकाण्यस्ति अन्यथा व पारिभाषि याम
कं स्पास्ति। यथाकैं त्तगयतावाधायेनन। विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो गोतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप ७२
परस्येतसप्त धंयागमथ्या श्रमानायद्वपत्येतदात्मिसुन्यतं इति। अयमर्थः। एतेषामपत्यमिति गमपत

तेषां यमितिप्रोक्ता। यथा जमदग्नेर्गोत्रं वत्सादयस्त्र पाणा तस्यापा स्पादयो। भार द्वाजस्य द्रक्षागस्पादय
स्तषा न्याद्योनी। यस्य वार्यारता। नन्वार्षयगोत्र शब्दयात्तिनविषयत्वं शास्त्र व्यवहारः दृष्टं। यथा स्याज्ज
वत्वकः। अत्र गोत्रोत्रा त समती समानार्षगा नत्रासितां। तथापि दगार्षयिन्त्व द्विषंसज्जर विंता।
एवं व्यवहार बहवः मति। अस्मिंस्तु सत्रगोत्र शब्द आप्यादेर नुप्रयत्नादनर्थमित्यकल्पाङ्कधाधिवर्तन
नास्ति सतः पातंतानन्तर्हिताः समानां गामाम्नायतो मकदित्यन्नसत्रसमानप्रवरमात्रोपाधिवर्तनो गोत्रशब्दः
प्रयुक्तः। यत्त्वगस्त्याश्रमानामन्यत्रपि गोत्रशब्दो लोके प्रयुज्यमानो दृश्यते मित्र युगात्रा हेमकलगा
नाहमित्यवना स्सेवोपकाराणामपराभवाजः प्रयोगः। अगस्त्याश्रमानामपत्यमयास्य गोक्तिर्देनादिषु गा
तमसारद्वाज वासिष्ठादिषु गोत्रत्वमस्ति तसामान्यदृष्ट्या मित्रयुमुरूत्नादिषु परामर्शो नान्योकिलाः प्रयु
जताः। अस्यायमर्थः इतिस्मरेति स्वतान गवते वोधायनेः स्वातत्र उक्तं एव गोत्रशब्दस्यार्थं इति निर्णि
त्रुआः। न्याकरणेस्मृति च्छोध्ययान वाणिकासामान्यस्त्रिया सत्युत्याजयोः। आर्षिपित्वाद्याणाणाणा
समानविधानानामेव सत्रसंबंधवन्ने गोत्रकृत्सावार्यं आह समानगोत्राणामेवुतिनियमः नानागोत्राणामपि मत्र

मासीरन्निति। कुतः तत्रानाख्यापितत्वात्। तेन गोदनान्नमग्नीपुरुषमाधारणाः समुदाय उच्यते। तस्य च स्वा
पित्वमस्त्येव। अतः पञ्चनरसाधारणपदार्थ इति तत्राहुः गृहपतिगोत्रान्वयाविशेषा इति। अयमर्थः। यजि
गणा असाधारणा स्ति गृहपतिगोत्रान्वयाः गृहपतिविधानानुगुणाः कर्तव्याः। एतदुक्तं भवति असमान
विधानानामपि सत्रा सत्रेन्नवतिनापत्नीगासमुदायस्याविरोधित्वात् एकतन्त्रविरोधिनस्तु गृहपतेर
निरोधिच्चेन कर्तव्या इति। ननु गृहपतयो विरोधेन सत्रेण तेषामविरोधस्तेषां फलसम्बन्धो न स्यादित्यत आ
ह। तस्यार्थेषां तस्माद् गृहपतेः फलसिद्धिमनुसर्वेषां सत्रिणां फलसिद्धिर्नवृत्तेव। यतः तस्यैव सत्रा
ण्यासहितिप्रवचनानिरा अत एव सत्रकारस्यापमेव पदकृतिगम्यते। अवामित्वात्। अर्षिकत इत्याचा
पा आहवनीयाः तत्र प्रवरेण धर्मिण धर्मिणास्तस्य प्रवरस्याहवनीयसंस्कारत्वादाहवनीय
धर्मः इत्यकर्णात् अतः आहवनीयवत्तुल्यत्वमिति प्रधानभावं ततु इत्युच्यते। आचापधर्मित्वादित्यपा राम
[illegible] आपानामाहवनीयानां त्रिवं [illegible] धर्मित्वादित्यर्थः [illegible] प्रवरानुक्रमणस्य प्रसंगमाप ७३
घातेतरप्रवरानुक्रम [illegible] इत्यवभासितामेपेना ततः [illegible] नुक्रमणस्य [illegible] यो तत्रं

तमि-

तावेतावमात्रमस्ति। कस्यो विद्वत्वं भूयत आर्षेयं वृणीत यथा आर्षेयमत्र रूतात् वृणीत न चतुरो वृ
णीत न पञ्चातिवृणीत इति। आर्षेयप्रवरस्य तत्र एकत्वविशेषणत्वेनोक्तत्वात्। अतो य आत्मीया
नामृषीणां मन्त्रकृतां नाम्ना येत तेषामेकादीनां संख्याकानां प्रवराणां त्रीन्न चतुरो वृणीत न पं
चातिवृणीत इति चतुर्णामति [illegible] नाव प्रतिषेध इति नाक त्रयमस्याश्रूतावितिवर्णयन्ति। अन्यस्मि
नन्यथा श्रूयते आर्षेयं वृणीतैकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीत इति। अयमर्थः।
त्रीन्वृणीते रत्स्यवान्तविधिः इतरपाक्षिकत्वद्वयं सानुवाद इति वर्णयन्ति। इमामन्वक्षीतिमुपन्यस्य
न्यायविद्भिरयमनः पीवर्णितः आर्षेयमस्य हानं स्यादव्यभिकारार्थत्वात् पूर्वोक्तक्रमानुसारात्रया
र्षेयाणामव्यभिकारस्तीति कल्पकाराणां सूत्रकाराणां च प्रवृत्तिरितिसर्वानुस्तासमाधिः। तत्र यत्रा
त्मीयाः [illegible] पैमन्त्रधोयमेत [illegible] इत्येता वन्त्राश्रुति [illegible] वगतं तत्रैत आ
त्मीयास्तथा मते [illegible] इति [illegible] श्रुतिः [illegible] लौकिकानां स्मरणाद
[illegible]

स्त्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऽिनावयंगागोत्र इति नास्माकमेतेषु एणां मंत्रकृतो मंत्रकृतद्भ इति स्मरंति। आपिच द्यामैयायास्यार्षेयाः पंचार्षे
या इति वस्मरंति। आपि वास्माकं मंगिरोमुख्याः प्रवराद्यमुरवो वृतिवचनं स्मरंति। अपवेत सं
स्थानस्य स्मरणात् प्रमाणं नास्ति। आपिच यौगविध्यपदेर्ते वेतद्गानार्ध्वं वेवल्कल्पस्त त्रागेवतान
मध्ये यस्तु तमित्रयुवादिविषया क्षातिर्लोकडपज्ञोव्या। उद्दिष्टनाष्य तदेता वेतः अस्येको द्रूष्य पंचास्य ७४
त्रेयास्यं त्रयोवा पंचवास्येकोवात्रयोवापंचवृतेति स्यापस्तुरवताये वेत्यवमादिपदार्थविषयत्वादिकौ
त्वानोऽक्षतिमप्यद्वितीयपक्षपरिहारायपक्षेचत्तलेखस्तंत्रेणानिबध्नंति प्रवरा रमीयसन्नाया
आपत्यवरानुक्रमस्य त्रयाननैनामिवगंतव्यं। इदानीं प्रवराअनुक्रमिष्यंतोज्ञामदग्न्यानि। द्विविधा
ग्यास्य४ वत्सा जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च तत्रैव जामदग्न्यावत्सा वयमिति स्मरंति तेषां पंचार्षेयः प्रवरो भवति भार्ग
वच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति। अथाजामदग्न्यानां भार्गवच्यावनाप्नवानेति। ये तु न मम जामदग्न्या साम
वत्सा इति तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति भार्गवच्यावनाप्नवानेति। एतेषां जामदग्न्यो वौर्वजामदग्न्याश्च ७५
द्वौ नसगोत्रः अत एवैतानोदजामदग्न्या वत्सप्रकारा एव वत्सानां परस्परमविवाहः आर्षेयसं

निपातात् एतेन नुक्तंसगोत्रविवाहे तेन आर्षेयाणामपि विवाह इति। आर्षेयेणैनुपतिस्त्वयमपि पंचा
र्षेयः प्रवरः। विदा दिति स्वयमपि पंचार्षेयएव। विदानामविशेषसमन्वयात् जामदग्न्यगोत्रत्वमप्यस्ति
वत्सानां विदानामार्ष्टिषेणानां वा क्वचिदार्ष्टिषेसंनिपातात् क्वचित्सगोत्रत्वादार्षेयसंनिपाताच्च परस्परमवि
वाहः। सर्वेषु च समानप्रवरत्वादविवाहः सर्वत्र चैव समानधर्मेषु। यस्कवातसनि। अर्थंत्र्यार्षेयाः। य
शार्कराक्षादीनां५ स्कादीनां पूर्ववानां परस्परमविवाहः। प्रवरेषु क्वचित्क्वचित्कौतरवं। आद्दविपर्यासो वाणि विपर्यासो वाप
दान्यत्वं वास्ति तेन प्रवरान्यत्वं तत्र च ती … तत्रापत्तौ द्वितीयार्षेयोय। मित्रेयुति। मित्रयुवा मकार्षेयो यं
त्र्यार्षेयाः प्रवरा सवति त्रयं पंच प्रवरविकल्पः सर्वेषां मित्रयुवांत्वेदनस्मरणात्वाना वत्सानां तु स्मर
णादेव वत्सानां वक्षात तदेतद्वस्य वरस्य व्यवस्था युक्ता। न तु तद्विशेषणत्वेदनभेदग्रहणमिति। तदयु
क्तं अगत्यप्रमाणस्य तस्य सत्यप्रमाणाना वातःप्रवरभेदः प्रमाणमिति वेत्तनेन तस्य धर्मप्रयोग
विकल्पता पि सैन वा वा। अतो भेदग्रहणाद्व्यवस्था या प्रमाणानास्तीति विकल्प एव प्रवरयोरिस्य व्यवस्थि
त। एवं च कल्याणपंचार्षेय विकल्पश्च आपद विकल्प्य वान्यस्मिन्पक्षे विधिवेक्षापितेदग्रहणासतिव्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यानासोति निश्चीयते। श्रु। त्रो दाति। एकार्षेयायं स्यार्षेयावात्रुनकानां प्रवरः। गौतमाम इति। उक्तमिति। रद्र
मति। सामामिति। वामानेति दृश। मिति सुमाधिति। आर्षा। प्रार्षेरा उत्सर्गः। आप्ता सर्ति। त्र्यार्षेया प्ययः प्रवरः।
कान्सीनति। त्र्यपमपि पंचार्षेय एव। त्र्य या सो। वर्ज्यो रगो न्हें। त्रासे मिराजुक्ति बा मेरे वहूर्ट्दु क्य कक्षीवद्दीर्घ 6
तमस र त्यै तगा तमाः। उतथ्य ग त्सम न्वथा दीर्घतमसो मौतमत्व मस्तपवात्र। तमानोम वेषाम विवाहः। धृ
दृच्या। रह स्म्च्य तिव इम राति। एकयानि कौशाः। पुनर्जन्म्यात्र। तरा ति। रद्वा जामा मात्रित्य स्या
आर्षेयं नांवीर्यं पुनरातवारिमुङ्त्यांति। विद्वत्तु वेति। गर्गा। तिबाः गाणिं पंचार्षेय स्यार्षेयो वात्रवे रात्त वृति। व्य
वस्थयो विकल्या नवतितेज्ञा नवगमादित्युक्तं। एतेवसन्द्वाजाः। त्र्याम्निवरयानां गर्गाणां य सर द्वाजत्वा
त्सर्वेषां वपरस्परम विवाहः। मुद्गल विल्लु हृदा कपदादिनश हरिणोषति। हरितकुत्स पिंगशरव दृ
तेज्ञ मागवाइन्य तयाः पाम यमवरोम वो मांधात्रिति। अन्ययेवा हरितादीनां पश्मा त्रवरोत्तवति। रहितो। राम
गाईरीवीत संस्थलत्व त्ता रतेम कत्यादयः अकूरणा हरिश्च न्द्रनवायाश्चौ गिरसा इति मतीयते। आ 74
ङ्गिर सर्वेतमम न्यया द्वि सखात्रत्व पिवतीयं पैतातया त्रावित्रवरा भावेतिसांप्रकरणाए व सत्कृत्यादी।
संकाल्योना३

नादिर्थ्या। गौ मुद्गत्वे प्रवर पथमाने पञ्चामः। तनाकाशी। श्रो एव राम्ना वा वसिष्ठानात्र करणा एतानेवाह।
श्रपशाङ्नयमु सप्रवरं पद्यमाने पञ्चामः। एवं र्षमा। मात्रिसत्ये य दृश। नाद्धित मेरन्य तर स बद्धिन एतेनाम
ते तु नश कयेत। यद्य पां शनदस्या तितश स्ति कमा इति श्रांगिरसः। इम च स्त द्वा उत्पवगम्यत त्रा। गौ बसानी
मयवासिष्ठानाम यमिमार्जन वेश। विकल्पोनोत्ति सः। श्रोताव शते ह्रादविकल्प एव प्रवरया। ततः संकृत्यादीनां
वासिष्ठत्वात्। दृश्यमा। गोत्रा वाद्धसि द्वयमावे वाहः। कण्वा हव तिश्रपात्थत्पथः। कपा। सति। श्रप
रयः। श्रपदानी मिदमुच्यते। यएतद्दिक्ष वृद्वनाकृषिद्वय व्यपदेश्यथा यथा। एतषां गशा शरद्वा अलुष्याय
गाः। श्रां। यस्य क्षेत्र श। श्रिस्य कीताय ना ता वृक्षाः। श्रन्यपा। वाक्ति। श्रापि क्षेत्र नो। यत्रा नेत्र वेश। इत्यवादि
हरंगा। शौनक शिरश्च हणोत्र दर्शना वैः। सर्वहितास्ति श्रार्षेयाः। यस्मानर द्वाताः। श्रुशास्तद्वा मर्यप्रवरः
त्रो तिस्स वार्हस्पत्य सतार द्वाजा ता। कतः शशिर यस्सपाने श्रुमित्रकात्सा कीलोना। एवं स्थितकथ मेतया
म यं यवराना मिति प्रसामुक्ता है नेषा। ततः श्रार्षेय नरणा पञ्च एकार वति। द्वाबा। गतः। पवार्षेय वरणाय
लोयं गाहा रोद्भिता श्रज्ञ अन्ययतो द्वाह्वान श्रद्दीत त्यान्त्ररांगा। अति पंचानां प्रवर निषेधात्। तद्वयोर कार्षेव शिरा
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पियवस्याम नु ज्ञातमिति प्यते श्रीमि। लौति। शदर्शनमात्रेम तत। द्यामुष्यायणा लक्षणमुच्यते। अपुत्रेणप
रक्षेत्रे क्षेत्रिनियोगात्पादितः स वर्णयोः जनयोः रुप्यमौतिकर्म्यी। पिंडदानावधमेत उतियः स बल्कपवव
नादेव प्रकारमेव द्यामुष्यायणत्वं नान्यथेति मत व्यं। आमुष्यायणानांसदैव दायकर्मद्वयेप्यधिकारः। द्या
मुष्यायणत्वांतावेवान्नुर्वंसप्रमाणितत्वं बुन्त्याबीजिनक्षेत्रपस्यवचनस्याविषयः। अत्रीणां। अत्रि
च्छेति। गविष्ठेति। अत्र द्विविधा अत्रयपनुक्ताः अन्यत्रान्येवसंति तेषां सर्वेषामत्रीणामविवाहः। एवमुक्ते कं

विश्वामित्रे
निद्रवृक्तौ विकितानां गालवानां द्रुमाणां कालानां नामकर्मोतन्नूनां कुशिकानां मित्यपतषीपणाम यं प्रवरः जवति।
क्रोमसेति। ओमतानां कामकायनानाम यं प्रवरः। धनंजयेति। अजा। आस्यति। रोहितेति। अष्टकेति। पूर
णोतेति पूरणानां वारिधापयेतानाम यं प्रवरः। कत। लेति। अबा। कतिरेणूनां। वेतिवेणूनां। शालंकेति।

याम
इत्यम्प्रिमत्रमविश्वपिनः। एते विश्वामित्राः एतेषां सर्वेषामविवाहः। कश्यपेति। निध्रुवेति। रेभ्यणेति।

एतेषां
शंडिलेति। एते कश्यपाः परस्परमविवाहः। वसिष्ठेति। मित्रावरुणोपमन्युपराशरकुंडिनवसिष्ठा। एतेषां सर्वे
षामविवाहः। अगस्तिति। सोमाहेति। उपन्यस्तपद्धतिकल्पः। पुरोरोगी। अत्र द्विजार्थमेततः पौरोहित्या

मास्येय बालकस्तेनामयं प्रवरः उपादेति।

न विशामिति मिद्रत्वात्। अत्र यास इति। राजर्षीणां राज्ञामिति उक्तेनस्यस्वरूपमेतनोच्यते। यद्विराजोराजर्षी
णामितरे हस्यपः। स कुशो वदनोच्यते। अग्नि। नवेसार्वो। समुत्पत्तिः पित्ये पर्वः। तथा हि सर्वेषां राजन्या
नामित्वमुरखादयो वंशकारा इति स्मर्यते। तेषां पक्व व्यमित्यर्थः। इति। सत्राणि। इत्यपसत्राप्रफल
नीत्यर्थः। इतानुकीर्तनमुत्तरं विवक्षार्थं। नान्यदक्षिणानि। नान्यानि सत्राराप दक्षिणानि स्पंति। सत्रा

नि
णीत्यनेन वर्णनिहितत्वात् सत्राणां तानि। याम विमर्शात्पुनः। तेनायमर्थः संनिहितान्यसंनिहितानि
वाति मत्राणाम वतितेषु सर्वेषु सत्रेषु यतमानं वित्यो विशेषात्पर्यत्याभाव इति स्मेनेन सर्वेषां सत्राणा
दक्षिणाभावो न धार्यते। यत्तु स्तंभात्तिनानि पुन्देत। इतितेन दक्षिणानयन मात्रापवादः। तेनां सत्राणामे

सहस्र४
ष्यातिरात्रमः उद्य शमनीय से नक अदक्षिणां कुर्यात्। अन्यथे संनियसत्रेषु प्रयुज्यमानानामुदयनीयो दक्षिणा
भाकाङ्क्षिणमानानायत्रमानानानिविष्ठानामनं क्रियत इति उदयगमनीयः। उद्यानं शमनं श्वान्नेयं
क्रतुरित्यर्थः। सत्राद्युपरि दवसायोन्नियाय्य पाक्तमनेनापि क्रतुनीमसर्वमित्राः शुपकप्यपत्तारस्ता
स्वकीये स्वकविचित्रीय क्रतुः। मैत्रागोः। सत्रे रवसाननिमित्ताधिकारेयमिति मधि

कोत्ता

नेदः। श्रोमः। उद्य। दिवाः। ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्तिष्ठामस्रूपः श्रुष्यश्रामनीयः कर्त्ता व्यस्त्र्यर्थः। इतिसिद्धं। अर्व्वदक्षिणाः। अपावात्यातिष्ठामास उपशामनी
यः कर्त्तव्यस्त्यर्थः। दक्षिणामिनान्नाडुद्वयमाप दक्षिणावताष्ठ्यशामनीयेनयस्त्ररक्तत्रिणाद्रव्यमव
ीयमप्यस्त्ययाद्यष्ठ्यः। तत्रास्या ञातवेत्रावानेन व सहस्र
श्रुतिः सर्वेषां
दामदृष्ठ्यशामनीयकर्त्तव्यमिति। नाताकातुविशेषनिर्द्देशोस्ति। एवं स्थितेतगधानावार्यो वेदतेषुस
वेषु विधिवृत्तुअरुको बुद्धिस्थत्वात्स्यामेव प्रकृष्टदक्षिणात्वेनाम्युपगविधातुं युक्तइत्यर्थः। तथाहि
तेषामेतस्त्रातिष्ठमः दृष्ठ्यशामनीयः सहस्रदक्षिणाइतिकाशतानितत्सहस्रं तत्त्वं वामित्याद्रिषुश्रुति
वाक्येषु सहस्रसंख्यायाः प्रकृष्टत्वदर्शनात्सहस्रदक्षिणात्वमेवाकवानाचार्यः। अन्ये पुनराचार्या
दक्षिणावेत्सानेतप्रकृष्टदक्षिणाप्रकृतेरवात्रप्रतीयतइतिमहत्त्वमाहुः। अन्येऽपि शतदक्षिणा इति राम
एवमात्मीयं परिकल्पवपराानुरुक्तानयामुंजमियपक्षमितिरतिदर्शयितुंतावक्राँतिपठितवानाचार्यः दक्षिणा ७९
यतादृष्ठानित्रामयेरत्निति विज्ञायतइति। एवमनयोः पक्षयोरपि वैकल्पिकत्वमितिउक्तास्वपक्षमेवदर्शयितुमा
हप्रकृष्टदक्षिणः इत्वदृष्ठ्यशामनीयेहेतुसहस्रदक्षिणावतादृष्ठानित्रामयेरत्निति विज्ञायतइति स्वामाधे

अलिगः

सप्रकृतेरग्नीतिष्ठमस्यपपृष्ठशामनीयनावभृतादुः ब्रकृष्टदक्षिणात्वेपाधिनाकतुविशेषान्वेषणीयः तनाति
सन्नादः प्रसंगइतिमएवेहतुः अरुक्षिभावउपयुक्तवानाचार्यः। नमोत्रलभ्यतमस्कृतवानाचार्यः। ब्रह्मनाम
तथाविस्तावाधायश्चतत्रैवालोकेश्रोतव्यक्रियामासवणमननिदिध्यासितव्ये
किता / रायपजन्याल्लस्य इतिश्रातस्मात्प्रसिद्धा। आत्मश्रवणादीन्येवरूपाणि। तत्राहरूपायः सर्वेषां शसनम
त्तिश्रेहत्तावीहरूपाद्वः सतुबोधः सर्वदास्वस्तएवावतिष्ठते। यदावापुनर्वोध्यसंनिधिस्त्रसांवेशाव
कालेयाएवविवेकातगवेशवयस्यासएषआत्मशब्देनोच्यते। अपमेवापहतपाप्माविरजाविशोका
विमत्युर्विजिघत्सोपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पो नित्यानंदा नित्यतृप्तउच्यते। अन्यस्यानुपलंभादन्य
स्यकापहतपाप्मादिस्तिगुणाः किंचितादृश्यरूपापत्वात्ममवसंसारिणआत्मनमभिमुखोपलब्धतत्वप्र
पदेशाञ्चात्रातोयमेवात्मापरं ब्रह्मेत्युच्यते। अनेनरूपेणास्य ततः सर्वत्ररागद्वेषादयोवैराग्यमित्युक्त
ता। एवमात्मश्रवणमनननिदिध्यासनवैराग्ययुक्तस्यवश्रोतस्मार्तकर्माणिनित्यनैमित्तिकाख्यानीति
धृतादर्शनेहाश्रुतवत्साधारणोहेतुपुण्यपापरूपस्यापमलाद्यपक्रमहताकालेनायमेवात्मासाहं ब्रह्मेतद्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न. श्रुतिः श्रेहः निर्वेद गोगनमस्कृत्य पितामहरिश्चं [illegible] नाम्यः मेनूनाम मास्य पदार्थानन्व
यस्य कास्थिपादेरा स्मा नं पुरुषादुक्तकालए न तवा [illegible] नि कर्माणपु रुकोत्तम गोगनम
स्का नत्वा नृत्तिनाव तो स्येन दत्तिमाः [illegible] नमश्वान्यैस्य एव स्तोन नमस्कृत्वा वा
येन्वा नमस्कार कृतवा मायमुस्य नाम्न्वस्य पैसन्न [illegible] हीन्ते सर्वगानीनस्यमनीषिक
सर्वतिनामदर्शितः ततस्कर रान यः स्थानकाम्य न नः [illegible] यति वतु स्वर्यात्रि [illegible] नास्व सना
त्रि सुवर्णाः ॥ ॥ इत्यश्वमायन सूत्रे [illegible] मनाल्पा [illegible] द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ समाप्तं संग्रहितं ॥

राम
७८

Indira Gandhi National Centre for the Arts